

LA PROBLEMÀTICA HISTÒRICA I ARQUEOLÒGICA DE *DERTOSA*: ESTAT ACTUAL DELS CONEIXEMENTS I HIPÒTESIS DE TREBALL

RAMON JÀRREGA DOMÍNGUEZ
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

RESUM

L'objectiu d'aquest treball és efectuar una aproximació al problema de la fundació de *Dertosa*, així com un estudi de la topografia antiga de la ciutat, tot plantejant hipòtesis sobre la mateixa i sobre el prot marítim i fluvial.

Paraules-clau: *Dertosa*, fundació de la ciutat, topografia urbana, port marítim i fluvial.

INTRODUCCIÓ

Malgrat que s'han dut a terme algunes intervencions arqueològiques puntuals, la topografia urbana de la ciutat romana de *Dertosa* resta encara per conèixer, ja que no solament no és possible restituir l'antiga xarxa urbana, sino que ni tan sols no es poden establir els límits aproximats de la mateixa. Això limita enormement la possibilitat de tenir un coneixement arqueològic mínimament acurat d'aquesta ciutat, en contrast amb altres de més o menys properes, com *Tarraco* o *Saguntum*. D'altra banda, el mateix origen de la ciutat és encara controvertit.

Es aquest treball es plantejen aquestes qüestions, tot intentant interpretar tant les escadusseres informacions proporcionades pels autors antics com les dades arqueològiques, per tal de determinar els

origens de la ciutat romana i els límits topogràfics de la mateixa, així com esbrinar la seva relació amb els principals eixos de comunicació (especialment la via Augusta), i l'antic port marítim i fluvial de la ciutat.

LA HISTORIOGRAFIA MODERNA

No pretenem aquí endinsar-nos en el camp de la historiografia de la recerca sobre l'antiga *Dertosa*, però creiem que cal fer esment de les aportacions més interessants per tal de comprendre millor quin és l'estat actual de la investigació sobre aquesta qüestió. Cal remuntar al segle XVI per a trobar la primera obra significativa, els *Col.loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, de Cristòfol Despuig (1557) que proporcionen algunes notícies interessants sobre troballes antigues, les quals comentarem en ocupar-nos de la topografia de la ciutat. Al segle XVII trobem les obres de Francesc Martorell (1626, 1627) i Vicent Miravall (1641). La tradició erudita continuà durant el segle XVIII, amb obres com les de Cortés (1747) i Gil de Federich (1769), i al llarg del segle XIX trobem altres treballs de conjunt (FERNÁNDEZ 1867; O'CALLAGHAN 1887, 1895, 1896). No cal dir que totes aquestes obres (encaminades, com diuen alguns dels seus títols, a celebrar l'antiga grandesa de la ciutat), són actualment poc útils pel que fa a la utilització de referències arqueològiques, amb la presència d'elements mítics o pseudo-mítics (com l'estada de Túbal a la ciutat), centrant-se especialment en la Catedral i els seus elements artístics, com ja en el segle XX el treball de Matamoros (1932).

No obstant això, els *Col.loquis* de Despuig proporcionaran algunes dades interessants, com després veurem. En homenatge a aquest treball es va intitular *Nous Col.loquis* una publicació periòdica sobre la història de Tortosa, malauradament avui interrompuda. També el treball de Martorell fa esment d'alguns elements interessants, com la troballa de la inscripció del sevir augustal Valeri Pardus, que es trobava reutilitzada a l'obra de la Seu.

Ja al segle XX pertany la tasca efectuada per Joan Abril qui, per primera vegada, tenint en compte la seva formació d'arquitecte, imprimeix una nova forma d'enfocar l'estudi del passat, a partir de les restes arqueològiques (ABRIL 1931). Interessant és també (encara que dins d'una tradició erudita més tradicional) la monumental

obra d'Enric Bayerri, *Historia de Tortosa y su comarca*, publicada en 8 volums entre els anys 1931 y 1956, i en la qual es fa un recull de totes les dades que hom va poder aplegar sobre la història de Tortosa des de l'Antiguitat fins al segle XX. Pel que fa a l'estudi de la *Dertosa* romana, són especialment interessants els volums V (1948) i VI (1954).

Durant la segona meitat del segle XX s'han produït algunes aportacions puntuals referents a l'arqueologia de *Dertosa*, concretament les de Jesús Massip (1981 i 1987) i Ramon Miravall (1984, 1986, 1988, 1989). Aquests treballs fan referència a les recerques arqueològiques puntuals que s'han vingut succeint a la ciutat durant el tercer quart del segle passat, a partir principalment de troballes casuals.

En els anys 70 i 80 s'han dut a terme uns interessants treballs de recerca, que per primera vegada ens permeten tenir una visió de conjunt i actualitzada del que representa l'aportació de l'epigrafia llatina per a l'estudi de la ciutat. Són les obres de Jordi Pons (1976 i 1977; cfr. també PONS 1994) i Marc Mayer i Isabel Rodà (MAYER 1979; MAYER - RODÀ 1985 i 1986; MAYER - RODÀ, a ALFÖLDY - CLAUSS - MAYER 1994, pp. 149-158).

És també en els anys 80, amb la intervenció de Margarida Genera i altres investigadors, que per primera vegada es duen a terme excavacions arqueològiques a la ciutat. A partir d'aquí s'han esdevingut, entre els darrers anys del segle XX i els inicis del XXI, algunes intervencions més (cal dir que poc abundants, a causa de l'escassa activitat constructiva que afecta al casc antic de la ciutat), que es troben en un estat de publicació divers (algunes encara romanen inèdites), com es pot comprovar a la bibliografia. A partir de les dades arqueològiques fornides per aquestes excavacions s'han dut a terme uns primers intents d'estudi de conjunt sobre la *Dertosa* romana (GENERA 1984, 1985, 1992, 1993a, 1993b, 1993d, 1998a, 2003; GENERA - ARBELOA, 1986-87; DILOLI 1996; ARBELOA 1999 i 2000).

En els darres anys, paral·lelament, s'han començat a dur a terme recerques que abasten no solament la ciutat pròpiament dita, sinó també el seu territori, a partir de les troballes de les vil·les romanes de Barrugat (GENERA 1993c i 1999; JÁRREGA 1993b; GENERA - JÁRREGA 2005) i Casa Blanca (REVILLA 1998 i 2003).

LES FONTS ESCRITES

Les fonts més antigues ens plantegen la dicotomia entre la identificació de dos topònims diferents: *Hibera* i *Dertosa*. El primer és el que es documenta en un moment més antic, ja que en fa referència Titus Livi, qui en ocupar-se de la Segona Guerra Púnica, diu que la ciutat d'*Hibera*, aliada dels cartaginesos, fou assaltada pels romans. Livi (*Ab urbe condita*, XXIII, 28) diu també que *Hibera* era “la (ciutat) més rica d'aquella regió”.

No voldríem entrar aquí sobre les suposicions erudites que relacionen Tortosa amb la ciutat de *Tyrichae*, que apareix esmentada a l'*Ora maritima* d'Aviè (versos 495-496) i que alguns autors han volgut reduir, sense fonament, a Tortosa (cfr. DILOLI 1996, amb bibliografia anterior), basant-se en una suposada homofonia que no és tal, ja que si bé els mots *Tyrichae* i Tortosa guarden certa similitud entre sí, no es pot dir el mateix de *Dertosa*, que és el topònim antic. Per la mateixa raó (és a dir, l'homofonia), altres autors l'han relacionat amb el nom del riu Túrria i la situen per la zona de València, ja que a l'*Ora maritima* s'esmenta una *Tyris* que alguns han suposat sigui la mateixa població que *Tyrichae*, tot i que del text d'Aviè sembla deduir-se que es tracta de dos indrets diferents, i que *Tyrichae* deuria trobar-se a la zona de la desembocadura de l'Ebre (PENA 1989, p. 21; PÉREZ VILATELA 1994, pp. 228-232). Recordem que l'*Ora maritima* és un poema del segle IV dC. que descriu (com el seu nom indica) el litoral de l'Est d'*Hispania*, però la seva descripció no concorda en absolut amb el que es sap amb seguretat referent a aquesta època, per la qual cosa s'ha suposat (amb força fonament) que reflecteix la realitat de vers el segle VI aC., basant-se en un poema grec o fenici d'aquella època.

El topònim *Dertosa* no apareix esmentat fins l'època romana imperial. Poc abans del canvi d'Era, Estrabó (*Geographiká*, III, 4, 6 i III, 4, 9) indica que *Dertosa* es trobava en el lloc on la via romana (que ell anomena “exterior”, però que correspon a la via Augusta) travessava el riu Ebre (*Iber* en grec, *Hiberus* en llatí). El mot *katoikia* que Estrabó utilitza per a designar aquesta ciutat ha portat a una controvèrsia científica sobre l'estatut jurídic de la mateixa en època romana, que analitzarem posteriorment. També Pomponi Mela (*Chorographia* II, 91) anomena de passada la ciutat.

D'altra banda, Suetoni (*Vita Galbae*, 10, 4) fa referència, en relació a determinats presagis relacionats amb la fi del regnat de Neró i l'imminent arribada al poder de Galba, a un vaixell que va arribar misteriosament l'any 68 sense pilots ni tripulació fins a *Dertosa*, la qual cosa confirma el seu paper com a port obert al tràfic marítim. A més, la referència indica que el vaixell procedia d'Alexandria, la qual cosa ens il·lustra sobre la importància del comerç a llarga distància d'aquest darrer port, així com la rellevància del de *Dertosa* com a port receptor (BAYERRI 1948, p. 506; REVILLA 2003, p. 158). També Plini (*Naturalis Historia*, III, 23), en la seva descripció d'*Hispania*, fa referència als *dertosani*, tot indicant que gaudien del det romà, encara que no especifica si la ciutat era una *colonia* o un *municipium*.

El nom de la ciutat apareix en el llistat de Ptolomeu (2, 6, 63), qui la atribueix al poble dels ilerconvons. Precisament les referències a aquest antic poble iber (la denominació del qual varia entre ilerconvons, ilergaons i ilergavons, sense que sigui fàcil establir quina és la més precisa) ens interessen força també, ja que sens dubte *Dertosa* era la seva ciutat més important i es suposa que també la seva capital (almenys en època ibèrica). Destaquem especialment una referència de Juli Cèsar (*De bello civili*, I, 60), tot i que l'autoria d'aquest text concret ha estat atribuïda al seu lloctinent Aulus Hirci, en la qual es diu que una *cohors ilurgavonensis* es va passar al bàndol de Cèsar durant el seu enfrontament amb els generals de Pompeu durant la campanya de l'any 49 aC. La referència a aquesta cohort d'ilergavons creiem que és força important per tal de valorar l'evolució política, administrativa i social del territori ilerconvó (i evidentment de *Dertosa*) a finals de la República romana i a inicis de l'Imperi.

Dertosa és anomenada també als itineraris de les calçades romanes, concretament als anomenats Vasos Apol·linars o Vasos de Vicallo (pel nom de la localitat italiana on foren trobats), i a l'anomenat Itinerari d'Antoní i a l'Anònim de Ravenna o *Ravennate* (cfr. ROLDÁN 1975, p. 14); cal dir que els primers són documents arqueològics de l'època, ja que són uns vasos votius on hi consten els noms de les *mansiones* situades al llarg del traçat de la via Augusta.

Posteriorment, la ciutat de *Dertosa* ja no torna a aparèixer en més fonts escrites fins l'època visigòtica, quan segons la *Chronica Caesaraugustana* un ignot rebel (hem de suposar que hispanoromà, ja que

la crònica diu que *Dertosa a gotthis ingressa est*) anomenat Pere (que apareix anomenat com a *tyrannus*) es va aixecar contra el poder visigot i va ésser derrotat i mort l'any 506, essent el seu cap traslladat com a càstig a *Caesaraugusta* (Saragossa). També en els concilis visigòtics dels segle VI apareix esmentat el bisbe de *Dertosa*, per la qual cosa sabem que aquesta ciutat fou cap de bisbat —que podem suposar que deuria ésser doble (catòlic i arrià) al principi de l'època visigòtica— durant aquest segle, encara que no podem determinar si aquesta seu episcopal remunta a moments més antics.

En darrer terme, i tot i tractar-se d'un document d'època medieval, hi ha una referència d'època andalusina que resulta de gran interès per al tema que estem tractant. Es tracta d'un text del geògraf al-Hymiarí, qui en el segle XII va fer una descripció molt precisa de la planta de la ciutat; concretament, ens indica que “la ciutat pròpiament dita s'esten vers l'oest i el nord de l'alcaçaba i és envoltada per un mur de pedra, el qual fou construït pels omeies sobre el traçat d'una muralla antiga. Aquest mur és travessat per quatre portes, totes elles recobertes de ferro” (cfr. MARTÍNEZ 1994, p. 332; GARCÍA BIOSCA *et alii* 1998, p. 139).

LA NUMISMÀTICA

Les fonts numismàtiques més antigues que coneixem remunten a l'època romana, concretament a finals de la República o (més probablement, com es veurà més avall) a inicis de l'Imperi. Tanmateix, hi ha una encunyació ibèrica de dubtosa procedència, que presenta la llegenda *iltirkesken*, que ha estat relacionada amb els ilergets i amb *Iltirda* (Lleida) però que s'ha proposat també que en realitat correspongui als ilerjavons (PÉREZ 1995 i 1996).

Les monedes romanes que aquí ens interessien fan referència a *Dertosa*. Les més antigues mostren la representació de sengles naus (tant a l'anvers com al revers) i la llegenda *Mun. Hibera Iulia* (a l'anvers) i *Illergavonia* (al revers). El moment d'encunyació d'aquestes monedes no és fàcil d'establir, tenint en compte l'absència de referències cronològiques directes en les mateixes, i d'aquí prové la manca d'acord entre els investigadors que s'hi han ocupat. Així, per raons metrològiques, han estat atribuïdes per alguns a l'època de la guerra pompeiana, tot suggerint que fossin coetànies de les emissions de la *Colonia*

Lepida (Celsa, aigües amunt de l'Ebre) dels anys 44/42 al 36/35 aC. (VILLARONGA 1979, p. 250); d'altra banda, Michael Grant (1946, p. 168) data l'emissió d'aquestes primeres monedes vers els anys 31/28 aC., relacionant-la hipotèticament amb la fundació de la ciutat. Tanmateix, acurats estudis tipològics porten a la conclusió de que, en realitat, aquestes primeres encunyacions de la ciutat s'han de datar vers el final de l'imperi d'August, per la qual cosa no es poden utilitzar per a estudiar els orígens de la ciutat romana (VIVES 1926, p. vol. IV, p. 17; LLORENS - AQUILUÉ, 2001, pp. 84-85 i 89).

Aquestes monedes presenten un tret molt interessant i que no sembla haver estat gaire valorat fins ara. Com hem dit, apareixen representats vaixells tant a l'anvers com al revers, però són força diferents. Així, mentre que a l'anvers, on hi ha la llegenda *Mun. Hibera Iulia* el vaixell representat és clarament identificable com una nau onerària romana, el que apareix al revers (sobre la llegenda *Ilercavonia*) és de molt menor calat (tot i que provist d'una vela), amb la representació d'una figura humana sostenint el timó, que en canvi no apareix a la nau del revers (cfr. un estudi iconogràfic d'aquests tipus monetals a LLORENS - AQUILUÉ 2001, pp. 35-53). Sens dubte aquesta clara diferència obeeix al doble paper que com a port marítim i fluvial va tenir la ciutat. Val a dir també que hi ha una emissió on al revers, en comptes del vaixell fluvial, hi ha representat un dofí, que és també un evident símbol marí.

Les posteriors monedes d'època de Tiberi creiem que deixen clara l'equació *Hibera - Dertosa*, que de vegades s'ha arribat a suggerir que es tractés de dos nuclis diferents. Efectivament, aquestes monedes presenten a l'anvers el cap de l'emperador Tiberi i al revers la representació de la proa d'un vaixell, amb la llegenda a l'anvers *Mun. Hibera Iulia Ilergavonia* i al revers la proa de nau i el text *Dertosa* (VILLARONGA 1979, p. 282; DILOLI 1996, pp. 54-56; LLORENS - AQUILUÉ, 2001, pp. 47-33). Posteriorment, amb la desaparició de les seques hispàniques en època de Calígula i Claudi, *Dertosa* ja no encunyarà més monedes. Val a dir que hi ha una sèrie de monedes, amb representació de diversos motius i sense referència a cap emperador, en les quals apareixen unides les llegendes DERT(osa) i M(*unicipium*) H(*ibera*) IVLIA.

Aquestes monedes resulten de gran interès per a documentar dos aspectes concrets de la ciutat antiga: un és el seu caràcter de port marítim, atestat tant per per la notícia de Suetoni abans esmentada com per la representació de la proa de nau, que trobem també a les monedes d'*Arse - Saguntum* (RIPOLLÉS - LLORENS 2002), ciutat que també comptà amb una important àrea portuària (AAVV 1991; ARANEGUI 2004 B; DE JUAN 2002). L'altre aspecte important és la constatació de que en època de Tiberi la ciutat era un *municipium*, la qual cosa permet definir l'estatut jurídic de la ciutat en el segle I dC., tot i que aquest estatut ha estat controvertit, com es veurà més endavant.

Després d'aquestes encunyacions, caldrà esperar molts segles, fins que en època visigoda es varen fer a la ciutat tres tipus diferents de monedes d'or (concretament, tremissos), durant el regnat de Recared (586-601) (BALAGUER -CRUSAFONT 1999).

LES FONTS EPIGRÀFIQUES

Curiosament, ara com ara podem dir que les millors dades que tenim sobre la *Dertosa* romana no procedeixen de les troballes topogràfico-arqueològiques ni de les fonts escrites, sinó dels testimonis epigràfics. Efectivament, comptem amb una magnífica col·lecció d'inscripcions trobades a la ciutat, tot i que cap d'elles en context arqueològic. Aquestes inscripcions, que han estat recollides al *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL; cfr. HÜBNER 1892), han estat objecte d'alguns estudis monogràfics (PONS 1976; MAYER 1979; MAYER - RODÀ 1985; MAYER - RODÀ, a ALFÖLDY - CLAUS - MAYER 1994, pp. 149-158), i fins i tot, pel que fa al territori, s'han succeït posteriorment noves troballes (GENERA - PONS 1990; GENERA *et alii* 1991). Aquestes inscripcions ens donen una magnífica informació sobre la societat de l'antiga *Dertosa*, especialment sobre les seves èlits, ja que moltes de les inscripcions devien procedir de l'àrea del fòrum de la ciutat.

És interessant, per exemple, tenir en compte que els sevirs augustals (que, com hom sap, eren lliberts) són especialment abundants a les ciutats de la costa catalana, indicatiu d'un dinamisme econòmic que permetia la promoció social d'antics esclaus (PONS 1977, p. 216; PONS 1994, p. 205), i que, en el cas de *Dertosa*, constitueixen un grup social millor documentat epigràficament que les pròpies èlits

indígenes, arribant a formar una mena de “sub-orde” (PONS 1994, pp. 134 i 205). *Dertosa* és, després de *Tarraco* i *Barcino* respectivament, la ciutat del que avui és Catalunya on es coneix un major nombre de sevirs augustals, dada important, tenint en compte que a Catalunya es concentren el 70 per cert dels sevirs de la *Hispania Citerior* (PONS 1994, p. 217). D'altra banda, una de les inscripcions ens documenta l'adscripció de la ciutat a la tribu Galèria, com és habitual a les ciutats de la costa catalana.

Tot seguit farem una breu valoració de les dades més importants que ens proporcionen aquestes inscripcions, que ja han estat estudiades a bastament (PONS 1976; MAYER 1979; MAYER - RODÀ 1985; MAYER - RODÀ a CIL 1994), raó per la qual no ens hi entretindrem. Pel que fa a les inscripcions de caire religiós, es coneixen dues dedicacions a Càstor i Pòl.lux, una dedicada a tots els déus i a la Tutela (*Pantheo Tutelae*), una altra dedicada també a la Tutela i finalment una darrera a Mercuri. La majoria d'aquestes inscripcions han estat dedicades per sevirs augustals.

Entrant en el camp de l'epigrafia imperial, és molt interessant una dedicació de la *r(es) p(ublica) Dertos(anorum)* dedicada a Antoní Pius, per part de Marc Bebi Cras, en relació a una legació que sens dubte correspon al context de la inscripció amb la dedicació *Pantheo Tutelae* esmentada més amunt, i que havia estat dedicada per unes legacions del concili (*ob legationes in conclilio*) de la província *Hispania Citerior* a l'emperador Antoní Pius.

La legació a Antoní Pius s'ha suposat que potser es podria explicar per l'estat poc pròsper de la ciutat (HÜBNER 1869, p. 536; cfr. PONS 1994, p. 210), però en realitat no tenim cap dada per a suposar-ne ni la causa ni tampoc els resultats. Tanmateix, però, sembla que pot relacionar-se amb una reunió del concili provincial de la *Hispania Citerior* que habitualment es celebrava a *Tarraco*, però que excepcionalment ho degué fer a Roma (ja que Antoní no vingué mai a *Hispania*) a l'inici del regnat d'aquest emperador (PONS 1994, pp. 213-214, 218-219 i 233).

D'altra banda, l'*ordo decurionum* de la ciutat va dedicar una estatu a l'emperador Pertinax. L'*ord(o) d(ecurionum) [c---] D(ertosanae)* en dedicà una altra al cèsar Quint Herenni Etrusc, fill de l'emperador Deci. Aquesta inscripció és la que ha estat identificada com una re-

ferència a una suposada *colonia Dertosana*, però la lectura de la lletra C creiem que no necessàriament s'ha d'interpretar com a relatiu a una *colonia*, sino que probablement el significat de la inscripció sigui realment el de *c(ivitate) D(ertosanae)* (MAYER - RODÀ, a ALFÖLDY - CLAUSS - MAYER 1994, pp. 149, 150 i 152; LLORENS - AQUILUÉ 2001, pp. 20 i 31). Finalment, es coneix una inscripció, de finals del segle III, dedicada per la *r(es) [p(ublica)] dertosana* a l'emperador Marc Aureli Car, sota la cura del llegat jurídic de la *Tarraconensis* Flaminii Prisc (PONS 1994, p. 179), personatge que apareix també en una inscripció d'*Asturica Augusta* (Astorga).

Entrant ja en en el camp l'epigrafia jurídica referent a magistrats, podem destacar, en primer lloc, una inscripció dedicada a Marc Eli Gràcil, quèstor i llegat d'alguna legió o província (el text està fragmentat) i patró dels *Dertosani*. Es coneixen dues dedicacions al duumvir i flamen de Roma i els Augusts, Luci Munni Plàcid, una a l'edil i duumvir Marc Porci Terencià, i sengles inscripcions dedicades als edils i sevirs augustals (el primer del quals era fill de l'esmentat Porci Terencià) Marc Porci Teopomp i Publi Valeri Dionís.

Entre les inscripcions funeràries, és interessant posar de relleu la inscripció dedicada a Luci Numisi Liberal, d'origen cors, militar de la flota imperial de Ràvena, l'anomenada *cl(assis) p(raetoriae) Ravenn(atiss)*. També cal destacar una altra dedicada a Aul.lus Cecili, del qual s'ens indica que era *cubicularius*; aquesta inscripció també és interessant pel fet de tenir gravada la representació d'un vaixell, que per les seves característiques correspon a una nau onerària romana, com la que apareix a les monedes de *Dertosa*.

Una altra inscripció ens mostra l'existència d'un col.legi funerari: està dedicada a un cert Marc Sal.lusti per part dels *sodales Herculanai*. Aquesta advocació podria tenir relació amb els valors ètics que representà Hèrcules a partir dels segles II i III dC. (REVILLA 2003, p. 158), com a heroi fort que venç tots els obstacles (potser fins i tot la mort?), i que explica la presència d'aquest personatge en la iconografia d'un àmbit clarament cristià com l'hipogeu de via Latina, a Roma (FERRUA 1962; BERG 1994). D'altra banda, la suposició que fa Bayerri (1948, p. 659) a partir d'aquesta inscripció de l'existència d'un amfiteatre a *Dertosa* (relacionant-lo amb Hèrcules) no té cap fonament.

Ja d'època tardoantiga és una inscripció jueva trilingüe (cfr. HOLO

1999), trobada a la ratlla de Sant Jaume, que està dedicada a una noia de nom Meliosa, que va morir al 24 anys; aquesta inscripció conté la representació d'un estel de cinc puntes i d'una *menorah*, o canelobre sagrat.

Al *territorium* de *Dertosa* no s'han trobat gaires inscripcions, però podem esmentar una apareguda a Camp-redó - Font de Quinto, dedicada per Júlia Nimfídia al seu patró Juli Lupus, sevir augustal, així com una altra, procedent de Mianes, que està dedicada a Marc Porci Serà, mort als 36 anys, i del qual s'ens diu que era *edebensis*, per la qual cosa procedia d'*Edeba*. Aquesta població sens dubte correspon a l'*Adeba* esmentada per Ptolemeu entre els ilercavons, la localització de la qual és insegura, perquè tradicionalment s'ha reduït a Batea per una simple qüestió d'homofonia; darrerament, Corell (2005, pp. 133-141) ja suggerit que correspongui al poblat conegut a la Iglesuela del Cid (al Maestrat terolenc), per bé que no ho podem considerar, ara como ara, una localització definitiva, ni tan sols aproximada.

A Benifallet es va trobar una inscripció que conserva només molt fragmentaris els noms, però que sembla que està dedicada a diversos personatges; actualment s'ha perdut. A Ginestar es va trobar una inscripció dedicada a una certa Sila, i a Tivissa es documentà una inscripció i il.legible, actualment perduda.

Finalment, consta la troballa a Vinebre de dues inscripcions: una que resulta pràcticament il.legible, però que és una inscripció jueva bil.língüe (en hebreu i llatí), o potser tril.língüe, amb la representació d'una mitja lluna a la part superior; malauradament només es coneix per la documentació escrita, ja que actualment s'ha perdut. La més important, però, de les inscripcions trobades a Vinebre és una estel.la funerària que presenta una inscripció en vers, dedicada per Caius Ebuci Verecund als seu fill Caius Ebuci Tardus, soldat destacat a Síria amb la legió VI. Aquesta inscripció es pot relacionar amb el proper jaciment de Les Sebiques, on probablement hi hagué una vil.la que es pot associar a aquests personatges.

També cal tenir en compte la presència d'un testimoni epigràfic en *instrumentum domesticum*, la marca C. MVSSIDI. NEP (corresponent a *Caius Mussidius Nepos*), que fou trobada a la vil.la romana del Mas del Catxorro (Benifallet) en una àmfora de la forma Pascual 1 (IZQUIERDO 1993).

Deixant de banda altres testimonis (com els dos mil·lars de Sant Jordi de Calafat i l'Aldea, una *tessera* d'ivori o un crismó gravat en una placa, sense que es conservi decoració) apareguts a la ciutat i els seus encontorns (MAYER - RODÀ 1985, pp. 706-707), el total d'inscripcions (sense comptar la marca d'àmfora de Benifallet) que hem esmentat és de 34, 27 de les quals corresponen al nucli urbà i 7 a l'àrea rural (1 a Camp-redó, 1 a Mianes, 1 a Benifallet, 1 a Ginestar, 1 a Tivissa i 2 a Vinebre).

Tot i que algunes de les incipcions estan actualment perdudes, es pot constatar que el material de base emprat per a la majoria d'elles és el jaspi de la Cinta, també anomenat "brocatello" (MAYER - RODÀ 1985, pp. 708-709), que s'utilitzà especialment per a les inscripcions honorífiques. Tanmateix, l'esmentada inscripció d'Eli Gràcil (datable en època júlio-clàudia) no és de jaspi de la Cinta, i aquesta és una de les raons que han permès suposar que l'ús i explotació d'aquesta important pedra local no és anterior a finals del segle I com a mínim, generalitzant-se durant el segle II (MAYER - RODÀ 1985, p. 712).

Cal dir que les pedreres d'on s'extreia el jaspi de la Cinta es troben a les afores de Tortosa, especialment al barranc de la Llet (al sud de la ciutat), que varen seguir en explotació en època medieval i moderna (MAYER - RODÀ 1985, p. 719; GENERA - ÁLVAREZ - GALINDO 2005, p. 258-260). Aquest material, que tingué una àmplia difusió a la costa mediterrània compresa entre *Emporiae* i *Saguntum* (MAYER - RODÀ 1991, pp. 38 i 40; RODÀ 1993, p. 331; RODÀ 1998, pp. 115 i 117), es troba documentat a diversos jaciments de la costa catalana, com *Iluro* (Mataró; cfr. ÁLVAREZ - MAYER 1990, p. 37), Can Modolell (Cabrera de Mar; cfr. ÁLVAREZ - MAYER 1998, p. 47), Can Sans (Sant Andreu de Llavaneres), *Barcino* (Barcelona), els Munts (Altafulla; cfr. KOPPEL - RODÀ 1996, p. 149), la Llosa (Cambrils; cfr. MACÍAS - RAMÓN 1993, p. 361), trobant-se també a llocs tan allunyats com *Italica* i *Munigua*, a la Bètica, *Bilbilis* (terme de Calatayud), *Uxama* (Burgo de Osma, Sòria), *Clunia* (Peñalba de Castro, Burgos) i fins i tot al jaciment d'Arcaya, a Àlava (RODÀ 1993, p. 331; RODÀ 1998, p. 117; GENERA - ÁLVAREZ - GALINDO 2005, p. 260). La seva difusió, però, supera àmpliament l'àmbit local i regional, ja que sabem que fou utilitzat, com a element decoratiu, en aplacats de paret, a Roma i Ostia, ja que s'identifica en mosaics d'*opus sectile* en l'anomenada "basílica"

de *Iunius Bassus* (construïda l'any 331 dC.), a Roma, i en una *domus* situada al costat de la *Porta Marina*, a Ostia (GNOLI 1971, p. 17). A més dels llocs esmentats, s'ha documentat a *Narbo* (Narbona, França), a l'illa de Capri (vil.la de Tiberi), a diverses vil.lles del Laci, així com a *Utica* i Hipona, al Nord d'Àfrica (RODÀ 1993, p. 331; RODÀ 1998, p. 117; FALCONE - LAZZARINI 1998, p. 88). La seva troballa a la vil.la de Tiberi no té per què ésser contemporània d'aquest emperador, sinó que probablement procedeix d'una fase posterior; si no és així, això ens podria indicar una explotació del "brocatello" més antiga del que es pensava.

La inscripció més antiga és la de M. Eli Gràcil, que deu ésser d'època de Claudi o Neró, ja que l'historiador Tàcit (*Ann.*, 13, 53) anomena un personatge que probablement es pot identificar amb el mateix, i que era llegat de la província de Bèlgica els anys 55-56 de la nostra Era, sota l'imperi de Neró (MAYER - RODÀ 1985, p. 711; REVILLA 2003, p. 165; DES BOSCH-PLATEAUX 2005, p. 448). Aquest personatge no sabem si era o no natural de *Dertosa*, ja que s'ha suggerit que l'expressió *legatus* que apareix a la inscripció podria no correspondre a cap legió ni govern de província, sino que podria haver estat *legatus iuridicus* de la *Hispania Citerior*, i que per haver representat aquesta magistratura hagués estat elegit patró dels dertosans (LE ROUX 1982, p. 460). Tanmateix, si l'expressió *legatus* de la inscripció fa referència al seu govern a Bèlgica (com sembla probable), és lògic suposar que fos escollit *patronus* pel seus conciutadans, i que efectivament fos natural de *Dertosa*, amb la qual cosa tindriem documentat un senador procedent de la ciutat en data força precoç, en època julio-clàudia.

Aquest testimoni epigràfic ens indica, doncs, la importància que va assolir l'èlit de *Dertosa* ja en la segona meitat del segle I de la nostra Era, fins l'extrem d'ocupar càrrecs importants a l'administració imperial. Precisament, com indica Revilla, la promoció social d'aquest personatge és probablement un indicatiu del dinamisme de l'èlit dertosana a mitjans del segle I d. de J.C.

Probablement, Eli Gràcil estava emparentat amb un cavaller anomenat Cneu Pompeu Homul Eli Gràcil Cassià Longí, que fou procurador a l'època de Domicià i Trajà (CABALLOS 1990, p. 39; REVILLA 2003, p. 165); tot i que s'ha suposat que era descendent seu i que s'ha dit que era senador, en realitat és un personatge de rang equestre, amb

una carrera d'origen militar i per tant, inferior al senatorial que ostentà l'Eli Gràcil abans esmentat. Pompeu Homul, per la seva adscripció a la tribu *Quirina* (i no a la *Galeria*, a la qual estava adscrita *Dertosa*) probablement no procedia de *Dertosa*, sinó de l'àrea de València; ocupà, entre altres càrrecs, la procuratura de *Britannia* i de les Gàl·lies *Lugdunensis* i *Aquitania*, i és possible que la seva relació amb la família d'Eli Gràcil provingui de la línia materna (DES BOSCH-PLATEAUX 2005, pp. 656-658).

La troballa de la marca d'àmfora de Benifallet esmentada més amunt ens indica la presència a la zona de *Dertosa*, a finals del segle I aC. o a inicis del següent, de la *gens Mussidia*, d'origen itàlic, que com indica aquesta troballa (que s'associa a la producció d'àmfores vinàries) hi té una intervenció en l'economia de la zona (BARREDA 1998; REVILLA 2003, p. 149). Aquest fet no necessàriament ha d'implicar la instal·lació d'aquest personatge a *Dertosa* ni tan sols a *Hispania*, com ho indica, per exemple, la producció a Llafranch (Baix Empordà) de teules de Publi Usulè Veient (CHRISTOL - PLANA 1997; TREMOLEDA 1998), un ciutadà de *Narbo* (Narbona), o l'existència d'àmfores vinàries de la forma Pascual 1 (produïdes probablement a Catalunya o al Sud de França) de Publi Bebi Tuticà, important personatge de l'èlit de Verona, al nord d'Itàlia (TREMOLEDA 2005).

El Porci Serà documentat en la inscripció de Mianes podria relacionar-se amb una certa Porcia Serana (CIL II2, 14809), suposada flamínica provincial, i és possible que aquesta inscripció, que aparegué isolada, pogués relacionar-se amb alguna vil·la propietat d'aquest personatge (REVILLA 2003, pp. 137 i 162). S'ha suggerit que Porci Serà, tot i ésser procedent de la ignota *Edeba*, i el Juli Lupus, del qual ens consta en la inscripció de Camp-redó - Font de Quinto que fou sevir augustal, deurién ésser membres de l'èlit de *Dertosa* (REVILLA 2003, p. 163), en el primer cas, tractant-se d'un nouvingut procedent d'una ciutat ilerlavona quelcom allunyada d'aquesta. En ambdós casos, com indica Revilla, els monuments funeraris podrien estar situats en relació a propietats rurals d'aquests personatges, malauradament molt mal conegudes des del punt de vista arqueològic. Tanmateix, això ens permetria copsar la implantació en el medi rural de les èlits urbanes, tal i com succeeix a les àrees d'*Iluro* (vil·la de Torre Llauder, a Mataró, i Sant Andreu de Llavaneres; cfr, FABRE - MAYER - RODÀ 1984, pp.

152-153 i 168-170), *Barcino* (Esplugues, Castelldefels i Teià; cfr. MARINER 1973, pp. 88-90, núm. 82; LÓPEZ 2005; OLESTI - CARRERAS - BERNI 2005), *Tarraco* (Darró - Sant Gervasi, a Vilanova i la Geltrú i la vil·la dels Munts, a Altafulla; cfr. FABRE - MAYER - RODÀ 1984, p. 44 i TARRATS *et alii* 1998, pp. 211 i 215) o *Saguntum* (voltants de Sagunt, Benavites i Onda, a la Plana de Castelló cfr.; ALFÖLDY 1977, pp. 18-20; CORELL 2002, vol. IB, pp. 457 i 525-527).

És interessant posar de relleu que el llenguatge de les inscripcions de *Dertosa* mostra una certa complexitat que l'allunya de l'estructura més habitualment documentada a les ciutats romanes, com es manifesta en el cas de Teopomp, que rebé el *primo aedilici iuris in perpetuum*; aquest i els altres elements epigràfics proporcionen la idea de l'existència d'una èlit local molt poderosa, amb una situació jurídica i una potencialitat econòmica molt diversificada (REVILLA 2003, pp. 164-165). D'altra banda, la presència d'una dedicació a Mercuri evidencia la importància del comerç a la ciutat, doncs aquest déu n'era el patró (BAYERRI 1948, p. 609). També és un indicatiu de la importància comercial de *Dertosa* una inscripció funerària referent a Sal.lusti Félix, mort lluny de la ciutat, tot i que aquesta circumstància podria ésser deguda a altres causes.

Finalment, encara que la inscripció dedicada al soldat de la *classis praetoria Ravennatis* s'ha tractat d'interpretar com una actuació de reforç extraordinària relacionada amb la incursió dels *mauri* en època de Marc Aureli (cfr. PONS 1994, p. 241), aquesta circumstància és més que dubtosa, ja que sabem que aquestes incursions afectaren la província *Baetica* i no hi ha cap constància ni indicatiu de que tinguessin repercussions tan al Nord. Probablement, aquesta inscripció ens està indicant un cert paper del port de *Dertosa* en l'organització militar de l'Imperi, tot i que sobta la relació amb una unitat militar centrada en el mar Adriàtic, quan seria aparentment més lògic associar-la amb la flota de *Misenum*, a la Campània.

PROBLEMES HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICS.
LA FUNDACIÓ DE LA CIUTAT I LA SEVA
CATEGORIA JURÍDICA

El primer problema que cal escatir és, ja no tan sols el de la fundació de la ciutat, sino també intentar resoldre la dualitat *Hibera - Dertosa* que ens plantegen les fonts escrites i numismàtiques. S'ha arribat a suposar que es tractés de dues ciutats diferents; havent-se proposat situar *Hibera* al casc urbà de l'actual Amposta, on sabem que hi hagué un poblament ibèric a l'emplaçament del posterior castell medieval (DILOLI 1995, P. 108; DILOLI 1997, p. 87; VILLABÍ - MONTAÑÉS - FORCADELL 2002), que sens dubte tingué un important paper estratègic en el control de la desembocadura de l'Ebre i el pas del mateix. Altres autors han suggerit que *Hibera* i *Dertosa* fossin dos nuclis diferents situats a banda i banda del riu, estant aquest darrer a l'actual casc antic de Tortosa (i que seria el nucli originari de la ciutat) mentre que *Hibera* es trobaria al marge dret del riu, a l'actual Roquetes (GARCÍA Y BELLIDO 1962-63, p. 5) o al barri tortosí de Ferreries (DILOLI 1996, p. 61), i acabaria essent absorbida per *Dertosa*. Aquesta darrera proposta cal dir que no recolza en cap dada arqueològica fiable (ja que mai no s'han trobat ni tan sols indicis arqueològics de l'existència d'aquest suposat nucli ibèric a Roquetes o a Ferreries), i resulta poc concloent treure aquesta conclusió a partir del fet que Titus Livi (*Ab urbe condita*, XXIII, 28) situa *Hibera* al marge dret de l'Ebre, com si Livi fos un prodigi d'exactitud històrica i geogràfica; per tant es tracta, al nostre entendre, d'una hipòtesi amb molt poca base. A més, com ja s'ha dit, és possible que *Hibera* es pugui identificar amb el jaciment documentat al castell d'Amposta, on s'han trobat restes ibèriques; en aquest cas, podríem pensar que el municipi romà es va formar, efectivament, a partir de dos nuclis diferents, però ens manquen dades per a suposar una activitat en època imperial del nucli ampostí. En tot cas, se li pot atribuir a aquest darrer una certa importància portuària, ja que evidentment s'hi arribava, venint de mar, abans que al port de *Dertosa*, tot i que potser estava menys arrecerat.

De fet, tot i que ambdòs noms apareixen per separat en les dues cares de les monedes d'època de Tiberi, creiem que el fet de que es tracti d'una sola encunyació ens autoritza a creure que el *Municipium Hibera Iulia Ilergavonia* i *Dertosa* són la mateixa ciutat. En realitat,

aquesta dualitat toponímica, que en principi podria estranyar, no és inhabitual a la zona Est d'*Hispania*, ja que la tenim atestada també en altres casos. Concretament, Estrabó (*Geographiká* III, 4, 8) ens informa que *Emporion* (Empúries) era una *dipolis*, és a dir, una ciutat doble, referint-se a l'existència d'un nucli indígena i un de colons grecs. El nom d'*Indika* o *Untika* que s'ha volgut atribuir al nucli ibèric no està documentat amb seguretat, però sí el nom d'*indigetes* o *indiketes* que correspon al *populus* ibèric que habitava antigament l'Empordà.

Un cas menys clar seria el de *Barcino* (Barcelona), de la qual si bé és cert que el nom de *Laie* que se li ha volgut atribuir no està documentat per cap font antiga, sí que és evident que hi hagué un nucli ibèric a Montjuïc que almenys en els primers moments de la ciutat romana del pla (de fundació augustiana) podria haver presentat un fenomen de dualitat, la qual cosa potser justificaria que Aviè, en la seva *Ora maritima* (poema redactat en el segle IV, però que sembla tenir uns discutits precedents anteriors) faci referència a *Barcilonum amoenas sedes*, es a dir, que esmenta la ciutat en plural, com si fos també una ciutat doble.

Hi ha dos casos, força més evidents, de dualitat toponímica: *Cesse - Tarraco* i *Arse - Saguntum*. En cap d'aquests casos es coneix l'origen del topònim ni la causa d'aquesta dualitat. És més que probable que el mot *Arse* no tingui res a veure amb la ciutat itàlica d'*Ardea*, poblada pels rútils, als quals Titus Livi atribueix un paper en la fundació de Sagunt, sens dubte per tal de justificar la seva aliança amb Roma que provocà la conquesta de la ciutat per Aníbal. Probablement es tracta d'un topònim ibèric; tampoc no es pot dir gran cosa del nom *Saguntum*, tot i que la referència a una població anomenada *Saigantha* en un text sobre plom trobat a Empúries (SANTIAGO - SANMARTÍ, 1988; SANMARTÍ 1991), sembla que correspon probablement a aquesta ciutat, i que s'ha suggerit que pogués inicialment referir-se a la zona portuària del Grau Vell, restant el nom d'*Arse* limitat al nucli urbà de l'interior (ARANEGUI 2004 A, p. 42).

Tant en el cas de *Cesse - Tarraco* com en el d'*Arse - Saguntum* (encara que, com hem vist, amb més matissos en aquest darrer) no tenim prou elements arqueològics que ens permetin suposar una dualitat de nuclis de població en època ibèrica (a diferència del que passa a Empúries), per la qual cosa hem de suposar que es tracta de nuclis únics

que per alguna raó que sens escapa tenen una doble denominació. Com es veu, per tant, la dualitat *Hibera - Dertosa* (tot i que estem lluny de documentar-ne el motiu de la mateixa) sembla ésser que correspon a un únic nucli, ja que la suposada dualitat entre dos hàbitats situats a ambdues ribes de l'Ebre no té cap base arqueològica, si més no amb les dades actualment conegudes.

El nucli ibèric, del qual podem suposar-ne la denominació d'*Hibera* per la seva relació amb la Segona Guerra Púnica (i per tant, amb un món indígena encara sense romanitzar) sembla haver estat al turó on avui en dia s'alça el castell de la Suda, que domina visualment la ciutat posterior i bona part de la vall fluvial. Tanmateix, no s'hi han fet mai excavacions arqueològiques, per la qual cosa només la troballa d'alguns materials ceràmics en superfície permet identificar l'existència d'aquest hàbitat ibèric. D'altra banda, la construcció, els anys 1972-1974, del Parador de Turisme ben segur que ha comportat la destrucció de les restes arqueològiques que hi poguessin haver al seu recinte.

Tenint en compte el que s'acaba de dir, no en sabem res sobre l'urbanisme de l'hàbitat ibèric, tot i que, considerant la seva ubicació estratègica, és molt possible que aquest nucli exercís, ja en època ibèrica, la capitalitat del poble ilerconvó, sobre l'estructura política del qual malauradament ho desconeixem absolutament tot.

Encara que sens dubte el poblat ibèric del turó de Sant Joan marca l'origen de *Dertosa*, no en sabem res sobre la fundació de la ciutat romana pròpiament dita, situada entre el turó i el riu. Les fonts escrites no en parlen; únicament podem constatar la seva existència en el segle I de la nostra Era, mercès a les troballes numismàtiques i al testimoni d'Estrabó i altres autors antics. Tanmateix, si es tracta d'un simple trasllat al pla del poblat ibèric (la qual cosa, d'altra banda, hauria de respondre a alguna política oficial de l'autoritat romana) o si pel contrari correspon a una fundació *ex novo* és quelcom que no podem per ara establir.

Cal tenir en compte la possibilitat, derivada de la crònica de la guerra civil entre Cèsar i Pompeu (a la qual s'ha fet esment abans) que la ciutat rebés la concessió de l'estatut de *municipium* per part del mateix Juli Cèsar (BAYERRI 1948, p. 494; PONS 1994, pp. 71 i 151; JÁRREGA 2000). Això implica la promoció d'un nucli indígena, però

no sabem si es tracta del que hi havia llavors dalt del turó o si, pel contrari, ja hi havia un nucli urbà establert a la vessant. També és possible que la concessió del títol municipal comportés la veritable creació de la ciutat romana pròpiament dita.

La guerra cesariano-pompeiana sembla que va tenir repercussions a la zona de *Dertosa*, ja que s'ha constatat una destrucció violenta de l'assentament de Sant Miquel de Vinebre, que per la presència d'alguns materials (àmfores tarraconenses) i l'absència d'altres (sigil. lata itàlica) s'ha datat vers el 45 aC. (GENERA *et alii* 2002, p. 264), relacionant-se hipotèticament amb les activitats de guerra de "guerrilles" endegada per Sext Pompeu després de la batalla de *Munda* (Appià, *Bell. Civ.* 2, 106; 4,83 i 5,143), que es poden considerar activitats de banditatge (AMELA 2001, p. 18). També s'ha relacionat amb aquests fets un tresoret (CAMPO 1984, p. 233) trobat a Tortosa al segle XVI dins de diversos cofres (DESPUIG 1557), compost per monedes de Brutus (54 a. de J.C.), Q. Pompeu Ruf (54 a. de J.C.) i Cèsar (49-48 a. de J.C.). Tot i que no podem, en ambdòs casos, donar una cronologia concreta (ni tan sols un lloc de troballa exacte, en el segon cas) per a la destrucció de Sant Miquel (que no oblidem, ocupa un lloc estratègic - el Pas de l'Ase - important de controlar en qualsevol conflicte bèl·lic antic) ni per a l'ocultació del tresoret, sí que és evident que permeten documentar que la guerra civil entre cesarians i pompeians va tenir una repercusió important al curs inferior de l'Ebre.

Con s'ha vist més amunt, però, l'argument numismàtic no ens serveix ja per a remuntar l'origen del municipi a l'època cesariana o triumviral, ja que sembla que les primeres monedes d'*Illergavonia* remunten a l'època d'August. Malgrat tot, la denominació *Iulia* és molt interessant, i evidentment és un signe de favor de la família Júlia; tot i que això pot ésser vàlid tant per Cèsar com per August, probablement la fundació de la ciutat correspon al mateix Juli Cèsar, a causa de que els *ilurgavonenses* (que podem identificar amb els iler-cavons) varen declarar-se a favor d'aquest durant la guerra civil (com s'ha indicat més amunt), la qual cosa pot explicar la inusual presència en terres iler-cavones de dues ciutats de dret romà (*Dertosa* i *Bisgargis*) i una de dret llatí, la dels *teari*, significativament cognominats *iulienses* (JÁRREGA 2000).

Tanmateix, s'ha suposat que *Dertosa* hagués estat colònia romana (GARCÍA Y BELLIDO 1962-63, pp. 4-5), basant-se en una controvertida interpretació del mot *katoikia* amb el qual la designa Estrabó (*Geographiká*, III, 4, 6), així com a partir de la inscripció d'un pedestal d'estatua del segle III dC., dedicada segons alguns autors per l'*ordo decurionum* de la colònia de *Dertosa* a Herenni, fill de l'emperador Deci (CIL II, 4058; MAYER - RODÀ 1985, pp. 704-705; PONS 1994, p. 243). Aquesta darrera interpretació es deriva de les abreviatures C.D que apareixen a la inscripció, però probablement deu tenir una altra lectura, i en realitat deu voler dir *c(ivitate) D(ertosensis)*; (MAYER - RODÀ, a ALFÖLDY - CLAUSS - MAYER 1994, pp. 149, 150 i 152; LLORENS - AQUILUÉ 2001, pp. 20 i 31) o potser millor (seguint el gentilici esmentat per Plini), *D(ertosanae)*. A més, deixant de banda que la realitat jurídica és molt diferent en el segle III (després de la promulgació de la *Constitutio Antoniniana*) que en els segles I i II, hem de recordar que l'abreviació habitual per al mot jurídic colònia és COL, i mai únicament la lletra C.

S'ha atribuït a *Dertosa* un grup de monedes, en les quals apareix un bust llorejat de Cèsar a l'anvers, mentre que al revers es representa un home guiant una arada amb bous (clar símbol fundacional romà) sobre una llegenda que s'havia llegit com COL. DERTOSA (FLÓREZ 1757, nota 56, lám. XX, núms. 11-13; BAYERRI 1948, pp. 545 i 626; GARCÍA Y BELLIDO 1962-63, p. 5; DILOLI 1996, pp. 50-51). No cal dir que, si aquestes monedes fossin autèntiques, indicarien clarament que *Dertosa* fou una colònia cesariana. Tanmateix, un estudi recent ha demostrat que aquestes monedes, tot i ésser autèntiques, han estat malinterpretades, i que corresponen en realitat a encunyacions del Mediterrani oriental, de *Lampsacus* i *Dumae* (LLORENS - AQUILUÉ 2001, pp. 26 i 88). Per tant, no tenen res a veure amb *Dertosa*, i no poden utilitzar-se per a l'estudi de l'origen de la ciutat.

D'altra banda, les dades numismàtiques ens indiquen clarament que, en època de Tiberi, *Dertosa* era un *municipium*, així que no estem en condicions de saber si prèviament havia tingut la categoria colonial, però en qualsevol cas no va ésser un *municipium* que en època tiberiana es convertí en colònia, com s'havia suposat (GARCÍA Y BELLIDO 1962-63, p. 5). Tanmateix, les dades numismàtiques fan pensar que es tractà, des d'un principi, d'un *municipium*; una vega-

da desestimats els arguments epigràfic i numismàtic, només podria adduir-se a favor de la categoria colonial l'ús del mot grec *katoikia* per part d'Estrabó, però aquest és un indicatiu massa feble i no té per què correspondre a l'estatut jurídic romà de *colonia*, sino que podria tenir un significat general com a ciutat. Per tant, podem concloure que, actualment, no comptem amb cap element que ens permeti suposar que *Dertosa* fos una colònia, mentre que sabem, per les mateixes monedes, que era un *municipium* en època d'August i Tiberi.

La solució al problema de la fundació de la *Dertosa* romana no és fàcil, i l'arqueologia podria ajudar decisivament a solucionar-lo si comptéssim amb nivells arqueològics de la fase inicial de la ciutat; malauradament, les condicions geogràfiques de Tortosa en són molt poc favorables, ja que la presència immediata del riu Ebre provoca que la capa freàtica sigui molt alta, per la qual cosa és gairebé impossible excavar els nivells fundacionals (que d'altra banda s'han de trobar a força fondària), ja que sempre que s'ha fet una excavació la inundació dels sondejos ha provocat que s'hagin d'abandonar abans d'assolir-los.

Una altra qüestió, que aquí només apuntarem, és la del *territorium* que estava controlat per la ciutat. Pons (1994, pp. 383-388) estudia els límits de la regió ibèrica dels iler-cavons, situant-la pel Nord-est al coll de Balaguer i per l'interior fins el Matarranya. Segons Miravall, deuria arribar fins al riu Guadalop, davant d'Alcanyís, encara que és un límit imprecís, tot i que l'actual frontera lingüística del català podria ésser indicativa; la regió natural de Tortosa deuria incloure antigament el que actualment hom anomena les terres de l'Ebre (Baix Ebre, Montsià, Ribera d'Ebre i Terra Alta), el Matarranya i segurament el Priorat, i al Sud els Ports de Morella, el Maestrat, la Plana Alta i l'Alt Millars (MIRAVALL 2004, p. 20). Tanmateix, pel Sud possiblement no deuria ésser tan extens, car deuria limitar amb el territori de *Saguntum*. L'any 1178, Alfons II d'Aragó va concedir un privilegi reial en el qual es va fixar el límit Sud del bisbat de Tortosa a Almenara, molt aprop de Sagunt. Probablement això vol dir que a l'època visigòtica, el límit del bisbat de *Dertosa* havia estat situat a Almenara; tanmateix, creiem que això es deu a la decadència de l'antiga *Saguntum*, que ni tan sols va tenir bisbat durant l'Antiguitat Tardana, i que probablement perdé part del seu territori en benefici de *Dertosa*.

De tota manera, cal tenir en compte que hi deuria haver també els territoris de les ignotes ciutats de *Bisgargis* i *Tiar Iulia*, esmentades per Plini i Ptolomeu, que no sabem si estaven terra endins (més enllà del Pas de l'Ase) o bé més al Sud, ja que tradicionalment s'han ubicat al Nord del País Valencià; a més, tant aquestes ciutats com *Dertosa* es troben en el límit entre el convent jurídic *Tarraconensis* i el *Caesaraugustanus*, que és força difícil de delimitar (SANCHO 1981; FERRER 1986). Això ajudaria a matitzar la gran extensió del *territorium* de *Dertosa*, que aparentment és un dels més grans (si no el més gran) d'*Hispania*, cosa que, tot i els problemes que s'acaben d'esmentar, és indicativa de la importància geoestratègica i econòmica que tingué aquesta ciutat en època romana.

Aquesta gran extensió sembla desproporcionada tenint en compte que *Dertosa* (com veurem més endavant) era una ciutat de tamany mitjà-petit, però que s'explica per la seva importància geoestratègica. En aquest sentit, resulta alligadora una comparació amb el cas de *Barcino*, que tot i ésser una ciutat de dimensions similars (encara que amb la categoria de colònia des de la seva fundació) va esdevenir ben aviat una ciutat molt important, considerant el seu paper com a nus de comunicacions de la costa central catalana, que varen provocar que, ja en època visigòtica, fos la capital d'un districte fiscal (atestat per un document, *De fisco Barcinonensi*, de l'any 592) que incloïa fins i tot la pròpia capital, *Tarraco* (FERNÁNDEZ 2006).

LA TOPOGRAFIA ANTIGA DE DERTOSA

Malauradament, hem de dir que no podem, ara com ara, presentar una planta identificable de la ciutat romana de *Dertosa*, ja que les grans transformacions d'època medieval han fet que aquesta resulti difícilment reconeixible; a més, aquesta problemàtica no ha estat gaire estudiada pels investigadors que s'han ocupat d'aquesta ciutat. Hi ha també un altre problema, ja que el nivell freàtic de l'Ebre ha augmentat la seva alçada en 1,60 m. des de l'època romana (MIRAVALL 2004, p. 166), per la qual cosa hom troba, a uns 6 m. de fondària, aquest nivell freàtic, la qual cosa pràcticament impossibilita l'excavació arqueològica dels nivells romans i tardoantics que es troben a aquesta cota, com va passar a la plaça de l'Olivera (CURTO *et alii* 1984-85, p. 115), a la confluència dels carrers de Rasquera i de l'Hospitalet

(BLASCO - MELIAN - LORIENTE, 1993) i a la plaça de Sant Jaume (MARTÍNEZ - MIRÓ 1991-92, p. 129).

Les muralles

En aquests moments, malauradament, podem dir que no co-nexem cap dada segura del que degué ésser el recinte amurallat de *Dertosa*; no obstant això, s'han fet diversos intents de definir-lo, i tot seguit podem copsar quina és la situació actual. Ni tan sols es conserven restes muràries d'època àrab (a les quals es refereix el text del geògraf al-Hymiarí), ja que les muralles més antigues actualment observables són del segle XIV (MIRAVALL 2004, p. 171). Només al castell de la Suda (anomenat també de Sant Joan) apareix algun pany de muralla fet amb *opus spicatum*, de cronologia altomedieval. Bayerri indica que a l'angle occidental del castell de Sant Joan, a la "porta del Diamant", es veuen "mamposterías romanas" (BAYERRI 1948, p. 291). No podem identificar a quin tipus d'edificis podien pertànyer, si corresponen a les muralles o no, ni tan sols si són d'època romana, però probablement aquesta referència correspon als paraments altomedievals que acabem d'esmentar, i que hipotèticament poden atribuir-se a la construcció d'època omeia que esmenta al-Hymiarí.

Cal tenir present, però, que existeix una delimitació natural molt clara, que mediatitza l'extensió de la ciutat antiga: els límits a llevant i a ponent són definits pel turó on s'alça el castell de la Suda per un cantó, i el riu Ebre per l'altre; d'altra banda, els barrancs del Cèlio i del Rastre permeten definir els límits màxims al Nord i al Sud.

L'any 1909, Joan Abril va proposar una planta del recinte de la *Dertosa* romana (ABRIL 1909), la qual centra principalment al barri de Remolins. Bayerri (1948, p. 669) indica, seguint Abril, que el traçat de la muralla romana baixava des del portal de Remolins, al Nord, en direcció Sud (tot seguint la riba del riu) vers el barranc del Rastre, el qual travessava els carrers del Vall i del Bisbe fins l'Ebre, on desaguava; es a dir, que vé a definir un recinte limitat per un cantó, en sentit Est-Oest, pel turó de Sant Joan o de la Suda i l'Ebre, i en sentit Nord-Sud pels barrancs del Cèlio i del Rastre.

Tanmateix, però, la romanitat de les muralles esmentades per Abril i Bayerri és dubtosa; la muralla romana sembla tan sols haver-se identificat amb seguretat a un costat de la Catedral, sota l'Aula

Magna de la Canònica de la Catedral (URV 2005, p. 17), a partir d'intervencions arqueològiques efectuades l'any 2001 i encara inèdites que, en tot cas, indiquen que el traçat d'aquesta muralla no es correspon amb el dels recintes posteriors.

El límit septentrional de la muralla (i per extensió, del nucli urbà) s'ha suposat que podria correspondre a l'antic portal de Remolins, per no haver notícia de la troballa d'enterraments a l'interior del recinte que aquest portal delimita, però aquest no ens sembla un argument de pes, i podria discutir-se. El portal de Remolins, avui desaparegut, estava flanquejat per dues torres de planta quadrada fets amb carreus de bona qualitat, dels quals en resta encara una fotografia publicada per Bayerri (1948, p. 670). Tanmateix, tenint en compte les restes actualment conservades de muralles de la zona (com la torre del Cèlio), tot sembla indicar que aquesta porta corresponia molt probablement a la muralla del segle XIV.

Malgrat que el barri de Remolins s'ha situat dins el recinte de la ciutat romana, això sembla dubtós. Aquest barri és conegut també amb el significatiu nom de "la Vila-nova" (MIRAVALL 2004, p. 175), i la zona de l'Esplanada de Remolins (corresponent actualment a la plaça de la Immaculada) va estar escassament ocupada al llarg dels segles, edificant-s'hi només a partir d'inicis del segle XX. Aquest barri es degué formar quan Ramon Berenguer IV va fer una donació a la comunitat jueva de la ciutat de les drassanes que hi havia a aquesta zona per tal de fer-hi un call (MIRET 1904). La donació descriu un recinte fortificat amb per 17 torres, d'ubicació discutida, que no s'ha pogut localitzar (MARTÍNEZ 1994, p. 337), i que segurament defensava aquestes drassanes, que es varen bastir en el segle X, en temps del califa Abderraman III, com sabem per una inscripció que encara es conserva (MARTÍNEZ 1994, p. 337; MIRAVALL 2004, pp. 16, 24 i 166). El carrer de Vila-nova es va crear el segle XII, i ara és el veritable eix del barri de Remolins (MIRAVALL 2004, p. 176).

Les dades que acabem d'esmentar permeten pensar que en època andalusina tota aquesta zona es trobava extramurs. Des del castell de la Suda hi baixava una murada per l'actual carrer de la Cortadura (o el Tallat) fins el riu, on el portal de l'Assoc separava l'Esplanada de Remolins del nucli antic. Aquest portal, que era la sortida Nord de Tortosa, podem pensar que era el límit de les muralles en època anda-

lusina, on just extramurs hi havia un mercat (*al-suq*) que ha donat el nom de l'Assoc que té el portal; aquest mercat continuà al segle XII, com indiquen els documents de l'època (MIRAVALL 2004, p. 178). Per tant, resta força clar que aquest portal constituïa el límit de la "Madrina" andalusina. Ara bé, roman el dubte de si el recinte romà havia estat més gran i s'havia despoblat posteriorment, o si pel contrari és al portal de l'Assoc i no al de Remolins on caldria portar els límits de les muralles i de la ciutat romana. La referència al-Hymiarí a la construcció de la muralla feta pels omeies sobre el traçat d'una muralla antiga fa pensar en la identificació d'ambdòs recintes.

Recentment s'ha suposat que el límit Nord de la ciutat romana deuria trobar-se en algun punt proper al barranc del Cèlio, entre els carrers de Ginestar i de Travessia Mur (URV 2005, p. 22), tot i que això s'ha fet a partir de la constatació de l'existència de restes arquitectòniques en aquesta zona, que cal dir que no estan ben caracteritzades i que podrien haver estat extramurs.

Abril (1905), fa esment també de la troballa d'un fragment de muralla romana en fer la cripta del temple de la Reparació, (al carrer de la Mercè) juntament amb sepultures i altres restes (ABRIL 1905; BAYERRI 1948, p. 669). Aquest pany de muralla correspon al tram situat entre la Suda i el portal del Romeu, però com que sembla que aquest darrer no correspon a la muralla romana (com veurem més avall) és possible que la fortificació trobada a l'emplaçament de l'esmentada església correspongui a l'època medieval.

Pel que fa a la zona paral·lela al barranc del Rastre, hi ha fonts del segle XIV que fan referència a les reparacions fetes a la muralla que resegua el barranc, que anomenen "mur vell" (MARTÍNEZ 1994, p. 331). L'any 2001, es va fer una excavació arqueològica (encara inèdita) per part de J. Martínez i E. Arasa, al subsòl de l'Aula Magna de la Canònica de la Catedral, on es va descobrir un tram de muralla datable en època tardoantiga i andalusina; s'ha suggerit que aquest pugui ésser també el traçat original (URV 2005, p. 17), tot i que no tenim dades que ho recolzin ni ho desmenteixin. Aquestes troballes permetrien modificar la interpretació tradicional, que relacionava el proper portal del Romeu amb la muralla romana, però el traçat d'aquesta seria diferent i aniria paral·lel al barranc del Rastre, però més a l'interior que la fortificació medieval. Per tant, les estructures

tardoantigues trobades a la plaça de l'Olivera (a les quals ens referirem després) podrien haver estat situades extramurs. El portal del Romeu pot haver-se originat amb les reparacions del segle XIV (quan es va fer el recinte que s'ha documentat al cantó nord) o potser correspon a la construcció d'època omeia a la qual fa referència al-Hymiarí.

Miravall (2004, p. 166) suposa una destrucció de la ciutat deguda a les primeres invasions germàniques que provocà la reducció de la seva superfície i la creació d'un nou recinte emmurallat, que correspondria al fonament exterior del refectori de la Catedral, seguint per dintre l'aula major (on hi havia una torre de reforç o un portal), tot vorejant els carrers de Sant Felip Neri i la Costa del Castell fins als Reials Col·legis. En aquest cas, les restes arquitectòniques tardoantigues trobades a la plaça de l'Olivera restarien extramurs.

Amb tota la problemàtica que acabem d'esmentar, cal tenir present la possibilitat que indica Miravall d'una hipotètica reducció del recinte amurallat, que resulta, però, problemàtica, encara que podria recolzar en la cronologia tardoantiga que presenta el mur excavat sota la Catedral l'any 2001, que no sabem si pot correspondre o no al traçat original.

Per tant, i resumint, els límits nord i sud del recinte amurallat i de la ciutat romana estan poc definits. Restava la possibilitat de que pel nord s'apropés al barranc del Cèlio, però també podia haver-se limitat al portal de l'Assoc, com passava en època andalusina, amb la qual cosa les restes arquitectòniques ubicades més enllà podien haver estat extramurs. Pel que fa al cantó Sud, és possible que la muralla baixés directament des de la Catedral fins al riu, amb la qual cosa les troballes fetes al carrer del Dr. Ferran estarien situades extramurs (URV 2005, p. 20), però això ens sembla poc probable, fonamentalment perquè no creiem gaire factible que el traçat de la via Augusta passés per fora de la ciutat (cosa que hauria d'ésser així forçosament, segons aquesta opció) ni que el pas de l'Ebre a partir de l'esmentat carrer del Dr. Ferran no tingués el control necessari que li proporcionarien les muralles de la ciutat. Per tant, és de creure que la muralla romana deuria fer un retranqueig des de la Catedral i apropar-se al barranc del Rastre, corresponent aproximadament amb la murada medieval i el portal de la Rosa, mentre en època medieval (potser en el període omeia, com indica al-Hymiarí) es modificaria lleugerament el traçat

en construir el portal del Romeu, qui sap si per tal d'incloure el barri extramurs que sembla haver-s'hi format, o potser per raons poliorcètiques.

El portal de la Rosa, segons sembla format per quatre arcades, estava flanquejat per dues torres; a l'emplaçament de la torre de la dreta s'instal·là un palau, reformat durant el Renaixement, i que fou reconstruït parcialment l'any 1971, havent-s'hi trobat restes arquitectòniques que podrien correspondre a la muralla romana i la torre del portal (MIRAVALL 2004, p. 182).

Pel que fa al tram paral·lel a l'Ebre, no s'ha conservat cap resta de muralla, de cap època. Els carreus encoixinats que s'aprecien a la base del palau episcopal podrien pertànyer a la muralla romana, però també a l'obra omeia d'època andalusina, ja que la tècnica de l'encoixinat es practicà també en les fortificacions d'aquesta època. D'altra banda, la descripció d'al-Hymiarí permet pensar en un recinte tancat, ja que no resulta lògic pensar que la part de la ciutat adjacent al riu es trobés desguarnida.

Resumint, doncs, el traçat de la muralla romana és encara bàsicament hipotètic, i podem suposar que coincideix en gran part amb el de la posterior murada de la "Madina" andalusina, encara que amb algunes variacions a la zona Sud (entre la Catedral i el portal del Romeu) i amb l'enigma de si es limitava a la zona del portal de l'Assoc o bé si continuava fins prop del barranc del Cèlio, com el recinte del segle XIV. En tot cas, aquesta ampliació havia estat abandonada en època andalusina, període en el qual s'emmarca la descripció de les muralles feta per al-Hymiarí, que podem relacionar amb les muralles romanes (ja que aquest autor ens indica que les d'època omeia són una reconstrucció d'altres més antigues). És important també la referència que fa l'autor andalusí a l'existència de quatre portes, cosa que ens fa pensar en una muralla que reflecteix una distribució ortogonal d'origen romà. En aquest cas, creiem que aquestes portes deurién estar, al sud, a l'alçada del posterior portal de la Rosa (potser entre aquest i l'Ebre, a la sortida de l'actual carrer de la Ciutat), mentre que al nord deuria correspondre al portal de l'Assoc (com en època andalusina) o estar per la zona del portal de Remolins (com a la murada del segle XIV). El portal nord podria trobar-se prop del posterior portal del Romeu (potser entre els actuals carrers de les

Taules Velles i d'Oliver), mentre que la porta de l'oest deuria estar on l'actual carrer del doctor Ferran, donant sortida a la via Augusta pel pas del riu Ebre.

La topografia antiga de la ciutat

A més de les muralles, cal tenir en compte altres arguments per tal d'intentar determinar l'extensió urbana de *Dertosa*. Així, en no poder definir el recinte de la muralla romana, la planimetria de la ciutat antiga s'ha d'intentar establir a partir d'altres arguments: per un cantó, cal tenir en compte els límits naturals que marquen el turó de Sant Joan o de la Suda i l'Ebre per un cantó, i els barrancs del Cèlio i del Rastre per un altre, i d'altra banda cal considerar la distribució topogràfica de les troballes arqueològiques efectuades a la ciutat, així com de l'observació d'una possible fossilització de la trama urbanística antiga en la ciutat actual. A partir de les primeres excavacions arqueològiques dutes terme a la ciutat, a finals dels anys 80 es va elaborar una primera planta amb la situació de les troballes (GENERA - ARBELOA 1986-87, p. 85, fig. 2; GENERA 1993b, p. 54).

Alguns autors (bàsicament Abril, Bayerri i Miravall) han tractat d'identificar els principals carrers romans a partir de la fossilització en la trama urbana medieval, que s'ha conservat fins l'actualitat. Així, s'ha dit que el *cardo maximus* deuria anar, de sud a nord, des del portal de la Rosa i el carrer de la ciutat pels actuals carrers de la Croera, Santa Anna i Garidell, i el carrer de Sant Jaume (ABRIL 1928; MIRAVALL 2004, p. 23), mentre que el *decumanus maximus* devia de transcórrer, en sentit Est-Oest, des de la plaça del Pont de Barques i l'antic carrer de la Càrcer (actualment Dr. Ferran), i després de travessar el carrer de la Croera, seguia per l'actual carrer de Taules Velles i plaça de Dalt fins el portal del Romeu, on sortia de la ciutat, seguint pels carrers de Montcada - Mercaders i circumval.lant el port vell, on hi havia un gran cementiri romano-medieval (MIRAVALL 2004, p. 23). Tanmateix, ens sembla possible que antigament aquest carrer tingués un traçat més rectilini, discorrent entre el carrer de Taules Velles i el d'Oliver (on potser podria trobar-se la hipotètica porta de la muralla romana que després seria substituïda per la del Romeu, quelcom més apartada), coincidint en línia recta amb l'actual carrer del Dr. Ferran i el pas del pont.

En realitat sembla ésser que els termes *cardo maximus* i *decumanus maximus* són més propis de les centuriacions romanes que no pas de l'organització dels nuclis urbans (Paolo Sommella, comunicació personal), però en tot cas, sí que sembla que la fossilització dels dos carrers principals de la ciutat s'ha conservat clarament, i correspon a l'esmentada més amunt.

Hi ha notícies (ABRIL 1905) referents a la troballa de basaments de columna al carrer Major de Remolins, documentades en fer la claveguera del mateix, a 3,20 m. de fondària; a la "cara de terra" del carrer (entés a partir de la ubicació del riu Ebre) es varen trobar 6 basaments de columnes i un de pilastra catonera, coberts per una capa de cendres amb molta terrissa romana, incloent fragments d'àmfores i sigil. lata (BAYERRI 1948, p. 669; ARBELOA 1999, p. 83); part d'aquestes pilastres es conserven al Museu de Tortosa. La basa de la columna forma una mateixa peça amb el plint, tècnica constructiva que es data, segons sembla, a partir d'època d'August (URV 2005, p. 18) la qual cosa proporcionaria una datació *post quem* per a la construcció d'aquest porticat. En el cas de que formessin part d'un porxo, com donen a entendre les dades proporcionades per Bayerri, ens podrien indicar l'existència d'un carrer romà; d'altra banda, la capa de cendres podria fer referència a un estrat de destrucció, òbviament impossible de datar amb les migrades dades existents. Aquestes troballes probablement ens permeten documentar el pòrtic d'un dels dos carrers principals de la ciutat esmentats abans, i representen la confirmació arqueològica de la seva fossilització en la trama urbana medieval.

Segons la recent hipòtesi (URV 2005, p. 17) que suposa que el tram de muralla romana que reseguia el traçat del barranc del rastre anava a cercar l'Ebre directament des de la Catedral, el carrer que anava pels carrers del Dr. Ferran, Taules Velles i Plaça de Dalt deuria restar extramurs; però això ens sembla extremadament improbable, ja que aquest traçat o part d'ell correspon a la via Augusta, que no creiem que passés per fora de la ciutat.

Sobre la ubicació del fòrum de la ciutat, hi ha només dos indicis, per bé que força significatius. D'una banda, la notícia de la troballa d'un "enllosat bellíssim deu palms devall terra", segons indicava el segle XVI el canonge Despuig (1557, reed. 1981, p. 142), qui el va atribuir al sòl del temple romà, però que altres autors associaren al

paviment del fòrum (CORTÉS 1747, I, VI, 48 v; OLIVER 1876, pp. 13-14). L'any 1622, en fer els fonaments dels murs de la fase més recent de la catedral, aparegueren diverses inscripcions romanes (entre elles, la de Publi Valeri Dionís, abans esmentada) i “cavant los fonaments de la torre que està devés la volta de Sant Blay, trobaren dos tires o rengleres de pilars molt grossos i quadrats de pedres picades, que trobant-les de allí són les que avui servexen de peu a la dita torre des de terra fins al primer cordó gros inclusive” (DESPUIG 1557, reed. 1981, p. 142). Aquestes rengleres de pilars podrien correspondre a algun tipus d'estructura romana relacionada amb el fòrum, o potser a la basílica paleocristiana, sense descartar una possible reutilització de la basílica foral romana com a església paleocristiana (ARBELOA 2000, p. 57) de la qual no tenim, però, cap prova, tot i ésser plausible.

Joan Abril va efectuar unes excavacions (endegades per tal de reforçar la capella de Sant Josep de la Catedral) que va ampliar al carrer de Costa dels Capellans fins la cantonada amb el de Santa Anna; en aquesta intervenció hi va localitzar el que sembla que era el frontó d'un temple de petites dimensions (que malauradament va ésser trossejat, dipositant-se només un petit fragment al Museu de Tortosa), i una construcció de pedra que ell identificà com un *podium*, que tornà a enterrar tot seguit (ABRIL 1928). Posteriorment, durant els anys 60 i 70 del segle XX es varen enderrocar algunes cases situades darrera de l'absis de la Catedral; recuperant-se diversos fragments de ceràmiques ibèriques i romanes, així com dues columnes de granit (MASSIP 1987).

Tot i que s'ha posat de relleu el fet de que les inscripcions romanes trobades a Tortosa han aparegut reutilitzades, i que per tant no constitueixen per sí soles una evidència sobre la topografia antiga de la ciutat (LLORENS - AQUILUÉ 2001, p. 18, i plànol de distribució a p. 19, fig. 2) no estem totalment d'acord amb aquest argument, ja que ens sembla significatiu el fet (sens dubte no casual) de que la major part de la rica col·lecció d'epigrafia llatina fornida per la ciutat ha estat trobada a la zona de la Catedral i els seus voltants. Cal tenir en compte que es tracta, majoritàriament, d'inscripcions honorífiques (que per tant tenien raó de ser en l'àmbit foral), i que a més, moltes d'elles estan gravades en blocs monolítics molt grans i pesats, per la qual cosa no sembla lògic suposar que s'hagin transportat des de gaire

lluny. En canvi, el grup (força nombrós) d'inscripcions reutilitzades a la Suda és de caire funerari. Així, doncs, creiem que tant per les dades proporcionades per Despuig com per la concentració d'inscripcions honorífiques a l'àrea de la Catedral, es pot deduir amb força probabilitat que l'àrea del fòrum deuria trobar-se per aquesta zona.

Miravall (2004, p. 23), d'acord amb la suposició de que la ciutat es deuria eixamplar més enllà del barri de Sant Jaume, i a partir del fet de que hi hagué en època medieval a l'Esplanada de Remolins el mercat (*al-Suq*) abans esmentat, suposa (seguint una hipòtesi de Joan Abril) que aquest mercat tindria un possible origen romà com a *forum venale*, mentre que el que ell anomena *forum civile* estaria a la zona de la Catedral. Evidentment, no hi ha cap raó per a suposar aquesta improbable dualitat foral, ni per a pensar que el mercat d'època andalusina de la zona de Sant Jaume i Remolins tingui cap precedent en època romana.

Molt probablement la catedral primitiva (existent almenys des del segle VI, quan apareixen esmentats a les fonts escrites els primers bisbes de *Dertosa*) es trobava al mateix emplaçament que l'actual. Així, els canonges O'Callaghan (1887, pp. 50-51; 1895, pp. 166-167; 1896, p. 38) i Matamoros (1932, pp. 10-11) situen l'emplaçament de la catedral antiga sota l'actual capella del Sagrari, tot indicant que després es va convertir en mesquita. En el segle XII la primitiva catedral romànica s'erigí a aquest indret, amb la qual cosa tenim constata una clara continuïtat en el culte, que potser podria correspondre a una cristianització del temple romà del fòrum, com observem a Girona (CANAL *et alii* 2003, pp. 183-186) i potser a Mataró (JÁRREGA 2006, p. 34), o de la basílica forense, tenint en compte una possible perduració del lloc de culte, com suposa Arbeloa (2000, p. 57).

Puig i Cadafalch (PUIG i CADAFAALCH - DE FALGUERA - GODAY 1909, p. 305) esmenta l'existència de "reduïts i dubtosos fragments arquitectònics" relacionats amb l'antiga catedral, que probablement corresponen a tres fragments de pilastres decorades que Bayerri (1954, p. 112) suposa procedents de la zona de la capella del Sagrari. Aquestes pilastres, que encara es conserven, han estat estudiades per Arbeloa (2000, pp. 48-51 i 54); presenten decoracions de nusos, cercles i fulles inserides en espirals, que segons aquest autor es relacionen amb l'anomenat "estil emeritense" i es daten en època visigoda, en

els segles VI-VII. Arbeloa (2000, p. 54) suposa que una d'aquestes pilastres podria haver estat una lipsanoteca (tenint en compte el seu buidat superior) o bé haver format part d'una columna de suport o d'una *mensa* d'altar.

A més de les pilastres esmentades, hi ha dos petits fusts de columnetes que es troben emplaçades a la paret que limita la capella del Sagrari de la catedral amb el claustre, prop de l'accés de la plaça de Nostra Senyora de l'Olivera o de la Cinta. Aquestes columnetes, emplaçades a aquest lloc almenys des del segle XVI, foren ja considerades per Bayerri (1954, pp. 113-114) com visigòtiques, i relacionades amb la primitiva catedral de *Dertosa*; són, respectivament, de pòrfid vermell i de calcària verda, amb base aquesta darrera de pòrfid vermell; ambdues són de tamany petit, ja que amiden en els seus fusts (sense comptar els capitells) 0,675 i 0,355 m., respectivament; els capitells semblen més tardans, d'època medieval (ARBELOA 2000, p. 56; cfr. també RIPOLLÉS 1999, p. 23, fig. 14 i MIRAVALL 2004, pp. 14 i 166). La calcària verda pot identificar-se amb l'anomenat "verde antico" o *marmor Thessalicum*, poc compacte, verdós de tonalitats diverses amb nòduls marbre blanc (MAYER - RODÀ 1991, p. 43). El pòrfid és un tipus de marbre molt valorat, procedent d'Egipte, i que almenys durant el Baix Imperi fou relacionat amb les obres imperials, potser per la seva similitud cromàtica amb la pròpia imperial; exemples d'això serien el conegut grup dels tetrarques (procedent del Mediterrani oriental, i conservat actualment a Venècia), o els sarcòfags constantinians de Santa Elena i de Constantina (mare i filla respectivament de l'emperador Constantí), conservats actualment als Museus Vaticans de Roma (cfr. DELBRÜCK 1932).

L'ús del pòrfid per a la columneta esmentada fa pensar en un origen important, sigui àulic o eclesiàstic, per a aquesta peça, evidentment importada. En qualsevol cas, la presència de sengles columnetes de pòrfid i de serpenti a *Dertosa* dona idea de la importància comercial del seu port, i alhora també de la potència econòmica de la ciutat (i probablement del seu bisbat) en època tardoantiga. Existeix la possibilitat (tenint en compte que probablement foren reaprofitades per a la mesquita d'època andalusina), de que aquestes peces, evidentment importades, arribessin a Tortosa amb posterioritat, però el més lògic i probable és que fossin portades en època romana, i més probable-

ment en el període tardoantic, podent-se relacionar hipotèticament amb la basílica paleocristiana que hi degué haver a aquest indret (ARBELOA 2000, p. 56).

Tot i que no sabem res sobre altres monuments públics de la ciutat, és evident que en deuriem d'haver. Podem donar per descomptat l'existència d'unes termes públiques, perquè no és concebible que cap ciutat romana d'importància no en tingués, i més tenint considerant l'abundància d'aprovisionament d'aigua que representa el pas de l'Ebre. A més de l'existència d'almenys un temple a l'àrea foral, en podria haver d'altres, especialment a la Suda, com indiquen les restes trobades, encara que no estiguin *in situ*.

D'altra banda, tot i que ignorem qualsevol dada sobre la possible existència d'edificis d'espectacles, sembla força plausible que hi hagués un teatre, tipus d'edifici que s'implantà en les principals ciutats d'*Hispania* durant el segle I de la nostra Era. Aquest tipus d'edificis, datats generalment en època jùlio-clàudia, eren molt més abundants que els amfiteatres i els circs (gairebé tots datables a partir de finals del segle I i en la centúria següent). Considerant la importància de *Dertosa*, i tenint en compte a més la considerable distància a què es trobaven els teatres més propers (*Tarraco*, *Caesaraugusta* i *Saguntum*), creiem que és molt possible que n'hi hagués un a aquesta ciutat. En aquest cas, el més lògic seria cercar-lo a les vessants del turó de Sant Joan, entre la Suda i la ciutat, tant per raons pràctiques (aprofitament del declivi del terreny per a fer les grades) com escenogràfiques, de la qual cosa hi ha altres exemples, relativament propers, com *Saguntum* i *Carthago Nova* a *Hispania*, i *Lugdunum* (Lyon) a la *Gallia*. Potser les properes obres de remodelació que està previst efectuar al casc antic de Tortosa ens permetin localitzar aquest edifici.

Una altra àrea, de la qual no sabem gairebé res, és la del castell de la Suda. A aquest indret es conserva (a l'edifici del Parador), un fragment de bloc de pedra amb una decoració escultòrica representant una voluta (amb cert caire arcaitzant, que podria remetre a l'època tardorepublicana o al segle I de la nostra Era), que podria procedir de l'entaulament d'un temple; també a aquest recinte es conserven diversos fusts de columnes, sens dubte procedents d'edificis públics. Tots aquests elements aparegueren els anys 1972-1974 durant les obres de construcció del Parador (MIRAVALL 2004, pp. 10, 12, 158 i 166).

Tenint en compte que al castell es reutilitzaren en època medieval elements arquitectònics procedents d'altres llocs, com la inscripció funerària, dedicada al *cubicularius* Aul.lus Cecili, no podem estar segur sobre la ubicació original d'aquestes restes, però de tota manera fan possible l'existència d'una zona d'acròpoli on podria haver hagut algun temple, i qui sap si una àrea foral, com passa a *Saguntum* (ARANEGUI 2004 A, pp. 111-127). Aquesta possibilitat xoca aparentment amb l'existència (força probable, com hem vist) de la ubicació del fòrum a la zona de la Catedral, però novament a *Saguntum* sembla que es produeix una dualitat similar, traslladant-se aparentment el fòrum i els centres de poder en el segle II de la muntanya del castell al nucli urbà, potser a l'àrea de la Porta Ferrissa (ARANEGUI 2004 A, p. 127) per no citar el cas (certament poc habitual) de *Tarraco*, on hi ha una àrea sacra a un nivell superior i separadament del fòrum (TED'A 1989).

Les excavacions arqueològiques efectuades durant els darrers anys a l'interior del que fou el nucli urbà de *Dertosa* ajuden també a documentar el seu espai urbà. Es tracta d'intervencions en gran part inèdites, de les quals hi ha algunes notícies breus. Concretament, podem esmentar els estrats i les restes d'edificis d'època tardoantiga apareguts a la plaça de l'Olivera els anys 1982 i 1984 (Curto *et alii* 1984-85, pp. 115-117; JÁRREGA 1993a, pp. 990-1002), les restes documentades pels mateixos anys al carrer de costa dels Capellans, núm. 5 (GENERA - ARBELOA 1986-87, p. 86; GENERA - JÁRREGA 2000; GENERA - PÉREZ SUÑÉ 2002), els testimonis de paviments i murs (datables entre els segles IV-V, i potser VI-VII), de difícil interpretació trobats els anys 1988-1989 a la confluència entre els carrers de Rasquera i de l'Hospitalet (BLASCO - MELIAN - LORIENTE, 1993); les restes arquitectòniques (malauradament aïllades i sembla que d'impossible interpretació), datades vers els segles IV-V, que aparegueren a la plaça de Sant Jaume (al barri de Remolins) els anys 1990 i 1991 (MARTÍNEZ - MIRÓ 1991-92, p. 129; ARBELOA 1999, p. 83), i les estructures de la mateixa cronologia localitzades l'any 1993 a la confluència del carrer de l'Escorxador Vell amb el Pas de Ronda, al peu del turó de la Suda (ARBELOA 1999, p. 84). Aquestes darres estaven situades sobre un nivell d'aterrossament delimitat per un mur fet amb grans pedres lligades amb fang (URV 2005, p. 18).

Hi ha notícies menys documentades sobre troballes (segons sembla, es tracta també de contextos tardoantics) efectuades durant les dècades de 1960-1970 als núms. 6-8 del carrer del doctor Ferran; a aquest darrer carrer, es varen dur a terme també algunes troballes l'any 1984 (URV 2005, p. 20), on a 5 m. de fondària (just abans d'interrompre els treballs a causa de la capa freàtica) es varen documentar materials ceràmics d'època tardoromana, sense relació aparent amb estructures.

A la cantonada dels carrers de Santa Anna i de Costa dels Capellans sembla que es localitzava la casa del Canonge Cortés, on a la fondària que correspon aproximadament a l'alçada d'un home es va trobar "un suelo de ladrillo antiguo, con un hogar, o cocina en que se conservaban carbonos", que es trobava al mateix nivell que l'aigua del riu (CORTÉS 1747, f. 48), la qual cosa possiblement correspongui a restes romanes. D'altra banda, Joan Abril (ABRIL 1905) fa esment a les "cambres ab volta y els basaments de la Costa dels Capellans, prop de la Seu, lo pont de la Pedra y el del Romeu, que descansen sobre construccions romanes" (recollit a BAYERRI 1948, p. 669, nota 2); també indica que entre l'esmentada casa d'en Cortés i la torre de la Catedral, el mateix Cortés havia localitzat un mosaic i una ara romana.

L'any 1989 es varen dur a terme unes excavacions a la confluència entre els carrers de Rasquera i de l'Hospitalet, a l'àrea compresa entre el castell de la Suda i el riu (BLASCO - MELIAN - LORIENTE, 1993). La troballa de la capa freàtica va impedir exhaurir els estrats arqueològics, però es varen documentar (en un reduït espai de 8 metres quadrats) restes d'un paviment i dos murs arrassats al nivell dels fonaments, associats a diversos estrats de llims i graves que s'interpreten com a resultats de crescudes del riu, que obligaren a reparar continuament aquestes estructures. Els materials associats són ceràmiques datables entre el segle IV i finals del segle V, tot i que les seves excavadores publiquen un perfil d'àmfora de la forma Keay 61, pròpia d'un segle VI avançat i del VII (BONIFAY 2004, pp. 140-141). També a la confluència dels carrers de Rasquera, Pintor Casanova i plaça de la Immaculada es va fer una excavació l'any 2000, trobant-se estrats amb materials romans però cap resta arquitectònica (URV 2005, p. 18).

Al barri de Remolins es varen trobar dos fusts de columnes (BAYERRI 1948, p. 726). També a aquesta zona es localitzen les poc caracteritzades restes arquitectòniques de la plaça de Sant Jaume, datades aparentment vers els segles IV-V (MARTÍNEZ - MIRÓ 1991-92, p. 129). Tanmateix, la troballa del fragment de sarcòfag de marbre esmentat més avall permet plantejar la possibilitat de l'existència d'una necròpoli a aquesta àrea.

L'any 1997, es va dur a terme una excavació d'urgència a l'encreuament dels carrers de Ginestar i de la Travessia del Mur, en la qual es varen localitzar un mur fet amb encofrat i dos de pedres lligades amb morter, coberts per estrats que contenien materials arqueològics tardoantics i d'època andalusina. Aquestes troballes indiquen l'existència de construccions d'època romana prop del barranc del Cèlio (URV 2005, p. 17).

Curiosament, tant a l'interior de la ciutat antiga com en relació a les necròpolis (que després comentarem) les dades arqueològiques són majoritàriament d'època tardoantiga, la qual cosa podria ésser indicativa de la importància de *Dertosa* durant aquest període, encara que aquesta circumstància també podria ser deguda als problemes que presenta la capa freàtica, per la qual cosa només els nivells tardoantics es coneixen relativament bé, en no poder assolir els més antics. De l'època altoimperial pràcticament només es coneix el context de Costa dels Capellans núm. 5, que correspon a un petit abocament de terres amb materials de finals del segle I dC. (GENERA - ARBELLOA 1986-87, p. 86; GENERA - JÁRREGA 2000; GENERA - PÉREZ SUÑÉ 2002).

Val a dir que a la plaça d'Espanya, les troballes efectuades l'any 1963 en fer l'edifici de la Telefònica varen permetre documentar, a més d'una necròpoli a la qual es farà referència més avall, un pou en el qual hi havia restes més antigues, entre elles ceràmica ibèrica, de la qual destacaven fragments de *kalathoi* (MASSIP 1987, p. 20; DILOLI 1996, p. 59). En el cas de que es tracti, com sembla, d'un pou antic (no podem descartar que els materials hi apareguessin en estat residual) és possible que correspongui a un pou romà situat extramurs de l'antiga zona urbana.

Les troballes efectuades ens permeten concloure amb dues hipòtesis de treball sobre l'àrea abastada per la ciutat: un, que correspon amb la superfície de la posterior "Madina" andalusina, limitaria la ciutat

antiga entre l'espai que marquen els posteriors portals de la Rosa i de l'Assoc, mentre que la segona hipòtesi englobaria tota l'àrea de Remolins. Creiem possible que aquesta darrera correspongui només a una ampliació de tipus suburbial (que en tot cas, s'havia abandonat en època andalusina), però no en tenim prou dades. De tota manera, l'assumpció d'una o altra hipòtesi afecta, òbivament, al tamany que tingué la ciutat romana. S'ha dit (TARRADELL 1978a i b) que *Dertosa* podria haver estat una de les ciutats mitjanes del que avui és Catalunya en època romana, encara que les dades utilitzades no fossin gaire conclouents. Efectivament, només hi ha dues ciutats (*Tarraco* i *Emporiae*, amb 70.80 i 21 hees., respectivament) que ultrapassin les 15 hectàrees de superfície, essent les altres ciutats de tamany mitjà (Pons 1994, p. 193), d'entre 10 i 15 hees. (*Baetulo*, *Barcino*, *Dertosa*), mentre que la majoria no arriben a 10 hees. (*Gerunda*, *Iluro*, *Iesso*, *Aeso*). Actualment es pot matitzar el cas d'*Iluro*, essent les tres ciutats de la costa central catalana (*Barcino*, *Baetulo* i *Iluro*) petits *oppida* l'extensió de les quals rondava les 10 hees.

En el cas de *Dertosa*, l'opció més restringida ens proporciona una superfície aproximada (ja que no podem determinar els seus límits precisos) d'entre 6 i 7 hees., mentre que la suposada ampliació de Remolins li proporcionaria una superfície de 6 hees. més. Considerant aquesta darrera hipòtesi, *Dertosa* seria, per tant, una ciutat de tamany mitjà, i una de les més grans de Catalunya (potser la tercera), amb una extensió d'unes 12 hees. De tota manera, com ja hem dit, aquesta darrera extensió ens sembla dubtosa, tractant-se, per tant, d'una ciutat mitjana-petita, amb una superfície pels volts de les 6-7 hees., tot i que hem de tenir en compte la probable existència d'àrees suburbials.

Les àrees funeràries i la xarxa viària. El pas de l'Ebre

Malgrat les migrades notícies fins ara existents sobre la muralla romana, hi ha un altre element que ens ha proporcionat algunes dades d'utilitat per a la delimitació del perímetre urbà de *Dertosa*: les necròpolis. Així, pel que fa al límit meridional de la ciutat, no es pot dur més enllà del portal del Romeu, que correspon a la porta de la fortificació medieval on s'accedia a la ciutat venint des de Tarragona, ja que la troballa d'enterraments d'època tardoantiga a la plaça dels

Estudis i al carrer de la Mercè així ho indiquen (MASSIP 1987, p. 63; JÁRREGA 1993a, pp. 989-990; ARBELOA 1999, p. 83).

Al carrer de la Mercè, a 3-4 m. de fondària, es varen trobar unes tombes amb gran nombre d'àmfores i urnes cineràries (BAYERRI 1948, pp. 690-691; MIRAVALL 1986, pp. 13-17). Aquesta àrea funerària sembla estendre's vers la plaça de l'Àngel (MIRAVALL 1984; MIRAVALL 1986, pp. 17-21), la qual cosa ha estat considerada problemàtica per part de Llorens i Aquilué (2001, p. 23), els quals recorden la prohibició de la legislació romana d'enterrar a l'interior del nucli urbà, tot plantejant el problema de que aquesta zona s'havia suposat que era l'àrea central de *Dertosa*. Tanmateix, les dades que coneixem, tot i ésser escadusseres, són concordants en el sentit de que aquesta zona es trobava fora del nucli urbà romà, així que la presència de la necròpoli no representa cap problema, sino una confirmació d'aquesta realitat.

També hi ha notícies referents a la troballa de tombes a la plaça d'O'Callaghan, al núm. 9 del carrer de Sant Domènec i als Reials Col·legis. Altres àrees funeràries s'han documentat a l'església i el carrer de Sant Blai, al carrer dels Mercaders núm. 9 i a la confluència entre el carrer del Dr. Vilà i la plaça d'Espanya, a l'edifici de la Telefònica. Totes elles han estat documentades molt parcialment, tractant-se de troballes antigues dels anys 60 i 70 del segle XX, i fins i tot anteriors (MIRAVALL 1986; MASSIP 1987, p. 20; DILOLI 1996, p. 59; ARBELOA 1999, p. 84). Cal destacar la troballa d'un enterrament amb *cupa*, que tot i que s'ha dit que és baiximperial (URV 2005, p. 22) es documenta en contextos dels segles II-III, com a la plaça de la vila de Madrid de Barcelona.

Hi ha notícies també referents a la troballa de diferents urnes cineràries, relacionades amb una moneda de Neró (actualment desapareguda), trobades al subsòl del temple de la Reparació, al carrer de la Mercè (ABRIL 1905; BAYERRI 1948, p. 669; URV 2005, p. 21).

Als anys 40 del segle XX, durant les obres de construcció de l'Ajuntament i de la plaça d'Espanya i en obrir els fonaments de l'edifici del carrer de Pescadors, núm. 5, es varen documentar enterraments tardoantics, així com un paviment d'*opus signinum* i diversos fragments d'estuc rosat; tot i que s'ha dit que el paviment podria correspondre a un monument funeràri (URV 2005, p. 21), creiem factible que es tracti de restes d'hàbitat, tenint en compte la troba-

lla d'estucs, la proximitat de l'antic port i la superposició de zones d'hàbitat i necròpolis que constatem en altres àrees suburbials i portuàries, com per exemple a Tarragona (DEL AMO 1979; LÓPEZ 2006). Tot i això, la interpretació funerària és lògica, perquè sota el paviment es va trobar un crani humà; per sota aparegué una sitja amb materials ibèrics.

Al convent dels pares Jesuïtes, situada al carrer de Montcada núms. 24-28, hi ha notícies de la troballa de dues gerres plenes d'òssos i d'una calavera travessada per un clau (GIL DE FEDERICH 1769, reed. 1985, p. 82), cosa que potser es podria posar en relació amb rituals ibèrics (URV 2005, p. 21). Molt recentment, al mateix carrer de Montcada s'han posat al descobert una sèrie de tombes romanes datades en els segles IV-V, aparegudes l'any 2006. Aquestes troballes, encara inèdites, permeten ajudar a delimitar aquesta àrea de necròpoli i, per tant, la zones extramurs de *Dertosa*.

Una mica més lluny es situa l'excavació de la plaça d'Alfons XII (anys 1986-1988), on es va poder documentar una necròpoli tar-doantiga amb tombes practicades en fosses, en caixes de fusta i en àmfores (de les formes Keay 57 B - equivocadament publicada per Arbeloa com una Keay 4 - i Almagro 51 A/B - Keay 19 B) amb una datació dels segles IV-V (BARRASSETAS 1993; JÁRREGA 1993a, p. 988). En aquest darrer lloc es va poder documentar un absis de ferradura (actualment exhibit al parc de Teodor González, després del seu trasllat), orientat a Ponent, d'una amplada màxima de 5,50 m. al costat extern i 3 a l'intern (amb un gruix mitg de només 1 m.), i conservat en l'alçada d'una filada, que s'ha considerat (tenint en compte les seves petites dimensions) com part d'una basílica cementirial, amb la qual s'han relacionat tres fragments de columna de marbre blanc de Carrara trobats a aquest lloc l'any 1986, prop d'un mur del qual només es conservaven els nivells de fonaments (JÁRREGA 1993a, pp. 987-989; ARBELOA 1999, p. 84; ARBELOA 2000, p. 58). En relació amb aquesta construcció aparegueren tres fragments de columnetes de marbre blanc (probablement de Carrara), que podrien haver format part de la decoració d'una finestra o similar (ARBELOA 2000, p. 60). Prop d'aquesta construcció es trobà un forn (de funcionalitat indeterminada) d'època tar-doantiga, del qual es va documentar la cambra de foc i la graella (ARBELOA 1999, p. 84).

Hem fet esment de la troballa d'una possible basílica cementirial a l'actual plaça d'Alfons XII. Una altra església primitiva sembla ésser localitzable a partir de la relació entre les dades arqueològiques i la documentació medieval. Concretament, es tracta d'un fragment de placa de marbre blanc, trobada l'any 1964 al barri de pescadors, darrera de l'edifici de Correus, i d'un cimaci quadrat (també de marbre), trobat en fer el carrer de Teodor González, a la baixada a la plaça de Cabrera (MASSIP 1987, pp. 25, 27, 36 i 38), ambdòs decorats amb motius vegetals. Cal tenir en compte que hi ha un document de l'any 1187 (cfr. VIRGILI 1997, pp. 380-381, núm. 303) que fa referència a una "església vella", que probablement s'ha de situar a aquest indret. Considerant que poc després de la conquesta comtal l'esment d'una "església vella" havia de fer referència a una construcció força anterior, i tot relacionant-lo amb les restes arquitectòniques que s'acaben d'esmentar (i que hom pot datar en els segles VI-VII), Arbeloa (2000, pp. 64-65) suposa l'existència d'una església tardoantiga a aquest indret. A més, la documentació medieval esmenta una *ecclesia vetula* que limitava amb una *carraria publica* (és a dir, una via pública), que podria tant ésser l'antiga via Augusta com un carrer paral·lel a la mateixa (ARBELOA 2000, p. 65).

La ubicació d'aquesta església, molt aprop de les restes de la plaça Alfons XII, ens permet suposar l'existència d'una àrea sacra tardoantiga situada entre la via Augusta i el port, com ja havia suggerit Arbeloa (2000, p. 62). Tots aquests elements (necròpoli, possibles basíliques funeràries i forn) mostren un marcat caire suburbà, la qual cosa permet constatar que es tracta de troballes efectuades extramurs. Com s'ha indicat, la relació entre la via, el port i una àrea sacra amb edificis religiosos cristians presenta una clar paral·lelisme amb la situació documentada a Tarragona (DEL AMO 1979; LÓPEZ 2006).

Totes aquestes troballes ens indiquen que, sens dubte, l'àrea funerària de *Dertosa* es trobava al voltant de la via Augusta, a la sortida d'aquesta en direcció a *Tarraco*, i probablement al costat del port antic. Aquesta necròpoli era utilitzada, com s'ha vist, tant en l'Alt Imperi com durant l'Antiguitat Tardana. Tanmateix, encara que hi ha poques dades, alguns indicis ens permeten suposar l'existència d'altres àrees funeràries. Així, al plànol de Tortosa fet per Joan Abril es situen unes tombes "ibèriques" d'inhumació a la vessant Nord del turó conegut

com “de los cuarteles”, a l’angle occidental del castell de Sant Joan (BAYERRI 1948, p. 291). No cal dir que aquestes tombes, pel simple fet d’èsser d’inhumació, no poden ser pas ibèriques; una altra cosa és que siguin romanes o de cronologia posterior, perquè no comptem amb prou elements que ens permetin saber-ho.

Hi ha una troballa, per bé que aïllada, molt interessant: un fragment de sarcòfag de marbre blanc, amb la representació d’uns amoretts o cupids trepitjant raïm per la verema, motiu molt habitual en la iconografia dels sarcòfags paleocristians del segle IV (cfr. WILPERT 1929-36), i que fou trobat l’octubre de 1905 “junto a la fábrica de aceite de orujo de Don Rufo Franquet, de la explanada de Remolinos (barrio septentrional de Tortosa)” (BAYERRI 1948, p. 605), la qual cosa correspon al cantó oest de la plaça de la Immaculada, nom oficial de l’esplanada de Remolins. Aquesta peça, que s’havia donat per perduda durant molts anys, fou localitzada a la vil·la anomenada “Villa Elisa”, a Benicàssim (Castelló), on havia estat traslladada (ARBELOA - MUÑOZ 1999, pp. 41 i 44; CLAVERIA 2001, pp. 38, 73-74 i lám. XXI, núm. 5). Es pot datar en el segle IV, concretament en època constantiniana, i es pot paral·lelitzar amb altres exemplars de Girona (BOVINI 1954, pp. 77-123, figs. 19 a 42; PALOL 1967, pp. 276- 277, 290-294 i làms. LXVIII a LXXVIII, núm. 1; SOTOMAYOR 1975, pp. 19-46 i 83-92; AMICH 2000, passim; CLAVERIA 2001, pp. 52-54) i de Barcelona (BALIL 1956; CLAVERIA 2001, pp. 45-47). Aquesta peça és indicativa de l’existència, a l’igual que a *Gerunda* i *Barcino*, d’una important èlit cristiana primerenca, ja de la primera meitat del segle IV.

S’ha plantejat el dilema de si aquest fragment de sarcòfag procedeix d’una àrea cementirial ubicada allà mateix o si, pel contrari, havia estat reutilitzat; Arbeloa i Muñoz es decanten per aquesta segona opció, tenint en compte que suposen que el lloc de la troballa estava dins del nucli urbà de *Dertosa*. Certament, com s’ha dit abans, podria argumentar-se a favor d’aquesta hipòtesi la troballa de fusts de columnes a aquesta zona (esmentada més amunt), així com les restes d’estructures trobades a la plaça de Sant Jaume i a l’encreuament dels carrers de Ginestar i de la Travessia del Mur. Malgrat tot, aquestes restes es coneixen prou malament com per a dubtar de que siguin indicis concloents de que aquesta part de la ciutat correspongui a l’antic nu-

cli urbà d'època romana, podent pertànyer a un possible barri suburbial, per la qual cosa cal considerar la possibilitat de que el fragment de sarcòfag correspongui a alguna necròpoli situada extramurs.

La possible existència d'un suburbi a l'àrea de Remolins es pot paral·lelitzar amb les troballes efectuades a la plaça de l'Olivera que, si com es suposa es trobaven extramurs, corresponen a una altra zona suburbial fora del recinte de les muralles romanes, potser en relació amb la propera àrea portuària.

El pas de la via Augusta i el pont de l'Ebre

Les troballes funeràries efectuades a la zona dels carrers de la Mercè, Montcada i, especialment, plaça d'Alfons XII i carrer de Teodor González, poden posar-se en relació amb un camí procedent de l'àrea de l'Ampolla i l'Aldea (ARBELOA 2000, p. 62), que correspon a la via Augusta. Aquesta, des de la zona del Perelló, s'ha suposat que es dirigia vers *Dertosa* vorejant l'àrea muntanyosa de la Capsida i remuntant per les alçades (no inferiors als 800 m.) del coll d'Alba, passant per Fullola i els Garidells; en fer el camí Ral, el segle XIX, es va abandonar l'antic traçat del coll d'Alba (BAYERRI 1948, p. 561). De tota manera, aquest traçat és molt abrupte, així que hi ha una altra opció, que segueix des del Perelló a la Granadella i l'Aldea, passant per la costa de Sant Nofre fins Tortosa; a aquest traçat fa referència un document de 1589 que esmenta el "Camí Real de la Aldea que va just y per la montanya devers Tortosa" (BAYERRI 1948, p. 562). Des de l'Aldea, on es va trobar un miliari de l'època de Claudi (MAYER - RODÀ 1985, p. 707 i p. 732, fig. XIX), la via seguia per la partida de Burxocenia (entre Amposta i l'Aldea), on segons Cortés (1747) es veien "vestigios de la Vía Pretoria". També, segons una nota publicada per Pastor y Lluís al diari tortosí "Los Debates", el 23 de juny de 1904, es veien restes de "muros de contención y piedras miliarias halladas al remover los terrenos". Des d'aquest indret, la via seguia fins Tortosa pel costat llevantí de Camp-redó, gairebé per on ho fa la via actual, entrant a la ciutat pel portal de la Rosa. Tanmateix, i malgrat l'existència d'aquest traçat de la via Augusta (innegable, com atesta el miliari de l'Aldea), en temps moderns, fins ben entrat el segle XIX, el camí més utilitzat fou el del coll d'Alba (BAYERRI 1948, p. 563), que entrava a Tortosa pel portal del Romeu.

El que acabem d'esmentar ens permet constatar una dualitat de camins, que possiblement remunta a l'època romana; tot i que el traçat de la via Augusta per l'Aldea està atestat pel miliari trobat a aquest indret, i que resulta la opció més lògica (doncs que és molt més planera), també cal considerar que en temps d'inseguretat el camí interior podria ser el més adient.

La via Augusta, segons Miravall (2004, p. 166) enentrava a *Dertosa* pels actuals carrers de Sant Blai i Coll de Sant Joan, i penetrava a la ciutat, segons Bayerri, per l'antiga porta de Sant Joan (BAYERRI 1948, p. 563), que hem de considerar que es referereix al portal de la Rosa. De fet, podem suposar que hi accedia per l'embocadura de l'actual carrer de la Ciutat, on hi devia ser l'antiga porta romana; tanmateix, també és possible que aquest hipotètic accés fos el del port, ja que la via Augusta podria penetrar (unint-se al camí procedent del coll d'Alba) al nucli urbà des de la zona del carrer de Montcada, entrant a l'alçada del carrer de la Rosa per entre els actuals carrers de les Taules Velles i d'Oliver, anant a cercant el carrer del Dr. Ferran, que podem pràcticament assegurar que correspon al traçat antic de la via, ja que dona accés al primitiu pas del riu.

No s'ha estudiat la correspondència viària de la sortida de la ciutat de la part del nord, per la zona de Remolins; el camí seguia el curs de l'actual carrer de Garidell i el de Sant Jaume, que segurament constituïen l'antiga vora del riu (o "Riba Rech"), cosa que deuria causar el seu recorregut tortuós, que no s'explica d'altra manera, encara que cal tenir present la ubicació a aquesta zona del port fluvial, al qual després ens hi referirem. El carrer de Vila-nova es va crear el segle XII, i ara és el veritable eix del barri de Remolins (MIRAVALL 2004, p. 176). Ben segur que la seva perllongació correspon a un camí que es devia de dirigir cap a *Ilerda* per la foia de Móra i la zona de Tivissa, on hi ha una ocupació romana clarament documentada (NOLLA - PADRÓ - SANMARTÍ 1980; REVILLA 1993; PALLARÈS - GRACIA - MUNILLA 1996; NOGUERA 1998 i 1999).

Tornant a la via Augusta, un problema que no s'ha resolt és el de com s'efectuava el pas del riu. Tot i que s'ha pensat que a Tortosa no hi havia cap pont fins que entre 1272 i 1279 es va construir el pont de barques, destruït per un incendi l'any 1892 (O'CALLAGHAN 1886, pp. 67-70), això no és lògic en absolut, ja que el pas de l'Ebre es feia

en època romana d'alguna manera, com demostren els itineraris que descriuen les estacions de la via Augusta. Tanmateix, Bayerri (1948, p. 564) creu que dificulta la possible existència d'un pont de pedra en època romana el fet que l'antic estuari arribaria fins l'alçada de la ciutat, essent partidari de l'existència d'un pont de barques.

Francesc Esteve va observar l'any 1942 les restes del que va considerar que era el pont de pedra d'època romana, on a la dreta del riu, a la banda de Ferreries, va observar un estrep d'un pont fet amb carreus d'arenisca; a sobre s'apreciava un pont més estret que l'anterior, que correspondria al de la Cinta, un intent de reconstrucció del pont antic (ESTEVE 2004, p. 23). Esteve creu que aquest correspon a l'època romana, i que després deuria servir com amarrador per al pont de barques; actualment, aquesta obra ha desaparegut, a causa dels murs que es varen construir per a protegir la ciutat de les riuades. A la banda de Ferreries es va trobar també un enrajolat a 5 metres de fondària i una cripta feta amb pedres ben ajustades, a l'interior de la qual hi havia diverses àmfores (VERGÉS 1909, p. 227; ESTEVE 2004, p. 25).

A la riba esquerra de l'Ebre hi havia, en època medieval, el Cap de pont, que era una estructura fortificada amb funcions de defensa i control, havent-se documentat a una fondària de 1,5 m. en excavacions efectuades a mitjans de 2004 (GENERA - ÁLVAREZ - GALINDO 2005, pp. 264-265).

Tot i que no s'hagin pogut documentar millor les restes esmentades per Esteve, semblen prou significatives com per a suposar que, efectivament, degué existir un pont de pedra per a creuar l'Ebre en època romana. Això és lògic si pensem que a *Celsa* (Velilla de Ebro), aigües amunt del riu, hi havia també un pont de pedra, com indica Estrabó (*Geographiká*, III, 4, 10). Pel que fa al pont de *Caesaraugusta*, durant molt de temps s'ha dubtat de la seva existència, cosa que és absurda, ja que hi ha constància documental de la seva destrucció vers l'any 827-828 i la seva reconstrucció l'any 839 per Abderraman III. Les úniques restes que s'han conservat d'aquest pont (tret d'un arquet, que també podria ésser posterior) són tres canonades de plom trobades en els recolzaments del pont, en les quals hi ha inscripcions amb els noms d'un edil de la colònia i d'un serf públic; s'ha suggerit que sigui material d'aportació, bé artificial o a causa del mateix riu (LIZ 1985, p. 69), però aquesta darrera possibilitat sembla improbable, ja que no és

de creure que per casualitat es trobessin juntes les tres canonades, amb les mateixes inscripcions. Segurament es poden explicar en relació a alguna conducció d'aigües relacionada amb el pont, que seria així un pont-aqüeducte (Rodríguez ÁLVAREZ *et alii* 1994; BELTRÁN - FATÁS 1998, pp. 28-29), com el Pont du Gard a França.

Tant el pont de *Celsa* com el de *Caesaraugusta* és de suposar que tenien almenys una arcada de grans proporcions per tal de facilitar el trànsil fluvial, ja que Estrabó (*Geographiká*, III, 4, 10) diu que el riu era navegable fins *Vareia* (LIZ 1985, p. 57).

Tornant a Tortosa, cal dir que el pont de pedra actual té el seu origen l'any 1248, però el seu emplaçament es troba aigües avall de l'antic, que correspon al secular pont de Barques i on, per tant, podem ubicar gairebé amb seguretat el pas de la via Augusta. Després, la via romana seguia en direcció a Sagunt; segons Bayerri (1948, p. 301) a l'extrem occidental del Pla s'observaven encara carrilades de la mateixa; seguia pel pla de les Sitges (millor que "de les Citges", com l'anomena aquest autor), on creuava pel Pont de l'Alcance, al final del barranc de Sant Antoni, que a jutjar pel seu nom (del mot àrab "al-qantara"), deuria existir ja en època andalusina, per la qual cosa podria ésser d'origen romà. Seguia fins la Galera i Alcanar, on es conserva encara el Pont dels Estretets (Bayerri 1948, pp. 564-565).

La navegació marítima i fluvial. Les àrees portuàries

Com demostren a bastament la referència de Suetoni i els motius representats a les monedes, així com indirectament l'al·lusió d'Estrabó a la navegabilitat de l'Ebre, *Dertosa* tingué un important port marítim i fluvial. Tanmateix, a nivell arqueològic està tot per esbrinar sobre aquest port, encara que en resten alguns indicis.

En menys de 2000 anys, els llims arrastrats riu avall per l'Ebre han fet que el que fou un gran estuari en època romana s'hagi convertit en un dels deltes fluvials més importants de la Mediterrània. Per tant, ha hagut grans canvis en la topografia de Tortosa i els seus encontorns des d'aquella època fins l'actualitat. De fet, s'han dut a terme acurats estudis geològics que demostren l'existència de diverses fases progressives i regresives en l'evolució del delta; precisament, una de les fases regresives més importants en els darrers 9000 anys es situa uns 2000 anys enrera, és a dir, vers el canvi d'Era (SOMOZA *et alii* 1998, p. 28).

Per tant, el delta de l'Ebre, si no és que era inexistent, estava llavors reduït al mínim, amb la qual cosa podem suposar que el que hi hagué fou un estuari que permeté la navegació marítima fins *Dertosa*, com atesten les referències documentals que en proven l'existència d'un port marítim.

Hi ha notícies de l'existència d'unes drassanes al lloc anomenat Pla dels Titets, a l'actual parc de Teodor González; d'altra banda, hi ha gravats antics que representen un moll i magatzems relacionats amb activitats portuàries a la zona de l'actual mercat municipal i el Mercat de Peix (GENERA - ÁLVAREZ - GALINDO 2005, p. 264). Per tant, totes aquestes notícies permeten ubicar el port antic (que degué tenir una perduració en època medieval i fins inicis de l'Edat Moderna, a jutjar per les notícies que acabem d'esmentar) a recer del turó de Sitjar.

S'ha suposat que unes restes de paviment de formigó trobades a la plaça d'Alfons XII podrien relacionar-se amb les estructures portuàries (IZQUIERDO 1990), la qual cosa és possible, però no es pot assegurar. Tanmateix, aquesta àrea sembla relacionar-se amb un sector suburbial relacionat amb el trànsit comercial del port, com ho fa pensar la recuperació de restes d'àmfores romanes en els dragatges del riu, així com la troballa de monedes romanes en aquest tram i fins l'alçada de l'actual club de rem (ARBELOA 2000, p. 62). També es pot relacionar amb el port la possible àrea sacra cristiana que s'ha pogut documentar a la zona de la plaça d'Alfons XII i el carrer de Teodor González, amb la necròpoli adjacent, que creiem, com hem dit, que es pot paral·lelitzar amb l'àrea portuària de *Tarraco*, on hi ha un conjunt similar.

Segons Miravall (2004, p. 166) a la zona dels carrers de Sant Blai i Coll de Sant Joan, corresponents al pas de la via Augusta, hi havia unes termes romanes, que consistien en quatre naus cobertes amb volta de canó, una de les quals va ésser destruïda en els bombardejaments de 1938. En realitat, no hi ha cap indicatiu que ens permeti situar aquí unes hipotètiques termes romanes (atípiques, ja que estarien extramurs del recinte urbà), i aquestes construccions més aviat deurién ésser estructures relacionades amb l'activitat portuària, i es desconeix la seva cronologia, ja que, a manca d'un estudi de les mateixes, podrien ésser tant d'època romana com posterior.

També s'ha suposat l'existència d'un port antic aigües amunt de l'Ebre, a la zona de Remolins, on hi hagué les drassanes d'època andalusina, com ho indica una inscripció del segle IX (d'època d'Abderraman III) que esmenta la construcció de les noves drassanes (MARTÍNEZ 1994, p. 337; MIRAVALL 2004, pp. 16, 24 i 166; URV 2005, p. 23). Un altre esment d'aquestes drassanes apareix en la donació que va fer de les mateixes Ramon Berenguer IV a la comunitat jueva de la ciutat per tal de fer-hi un call (MIRET 1904). La donació indica també que aquestes drassanes (o el port) esaven protegides per un recinte fortificat defensat per 17 torres, que no s'ha pogut localitzar (MARTÍNEZ 1994, p. 337)

Miravall (2004, p. 166) creu que el port de la zona de Remolins és d'origen romà, i atribueix la seva creació al terraplenament del vell port per les aportacions tant de l'Ebre com del barranc del Rastre, que deurién ésser la causa de la creació d'un port nou situat aigües amunt de l'Ebre. Segons aquest autor, s'aprecien al fons del riu tres monumentals espigons davant de l'Escorxaria i els barris de Sant Jaume i Remolins, que es claven al subsòl de Ferreries.

Contrastant les dades que s'acaben d'esmentar, podem comprovar que hi ha indicis per a situar el port marítim romà a la zona Sud, a la sortida cap a mar obert, prop de la via Augusta, pels volts de l'actual plaça d'Alfons XII. En canvi, del port situat a l'àrea de Remolins, ben atestat en època andalusina per l'existència de les drassanes del segle X, no hi ha constància documental ni arqueològica de l'existència del mateix en època romana. Tanmateix, aquesta sembla possible, i podria deure's a la causa que apunta Miravall, però creiem que hi ha una altra explicació que presentem com a hipòtesi: una dualitat de ports.

Efectivament, és gairebé segur que el port marítim es trobaria a la zona Sud, però és probable que el de l'àrea de Remolins tingués les funcions de port fluvial. Aquesta possibilitat ens sembla lògica, si tenim en compte que les grans embarcacions oneràries no podien remuntar el riu, cosa que feien les naus de menor calat, per la qual cosa calia fer un trasllat de les mercaderies entre ambdòs tipus d'embarcacions, cosa que podria justificar l'existència de dues àrees portuàries diferenciades. A més, en aquest cas, estarien separades pel pont pel qual la via Augusta travessava el riu. Malgrat que per ara

sigui indemostrable, l'antiguitat que presenten ambdues àrees portuàries (que en el cas del port fluvial de la zona de Remolins remunta almenys al segle X) fan possible que existissin ja les dues en època romana, per la qual cosa podrien haver tingut el caire especialitzat que aquí apuntem, i que contribuiria a donar tot el sentit a la dualitat reflectida en les encunyacions monetàries, on les naus marítima i fluvial apareixen a les dues cares de les monedes, com a la ciutat deurien presentar-se a les dues bandes del pont de la via Augusta. Per tant, salvant les distàncies, podríem dir que, a l'igual que l'antiga Corint, *Dertosa* era una de les poques ciutats de l'Imperi romà que comptava amb dos ports.

Remuntant el riu, a Saragossa, coneixem també indicis arqueològics del port fluvial de *Caesaraugusta* (BELTRÁN - FATÁS 1998, p. 30), del qual s'han documentat gran quantitat d'àmfores reutilitzades com a elements de drenatge, a la cantonada del passeig d'Echegaray y Caballero amb la plaça de Tenerías de la capital aragonesa, així com restes de discs exteriors a muralla, paral·lels a l'esmentat passeig d'Echegaray y Caballero.

Per tant, els elements portuaris documentats tant a *Dertosa* com a *Caesaraugusta* permeten copsar la importància d'ambdòs com a ports fluvials a les ribes de l'*Hiberus*, així com el paper preponderant del primer com a port marítim i lloc d'entrada i sortida del tràfic comercial que utilitzava l'Ebre com a via de comunicació.

D'altra banda, la inscripció del soldat de la *classis praetoria Raven-natis* ens fa pensar que el port de *Dertosa* degué tenir algun paper en l'organització militar de l'Imperi, tot i que resulta estranya la presència d'un membre d'una flota militar centrada en el mar Adriàtic, quan seria aparentment més lògic associar-la amb la de *Misenum*, a la Campània.

CONCLUSIONS

Com s'ha vist, el nivell de coneixement que tenim sobre la *Dertosa* romana és encara molt precari, per la qual cosa potser com a balanç podem presentar més hipòtesis que no pas certeses. En qualsevol cas, creiem que cal que es presentin possibilitats, per tal de que les futures recerques ajudin a aclarir-les. Tenint en compte aquestes premisses, podem arribar als següents resultats:

- La numismàtica ens permet considerar *Hibera Iulia Ilergavonia* i *Dertosa* com una mateixa ciutat, sense que això impedeixi que hi pogués haver dos nuclis, considerant el valor estratègic que podria tenir l'assentament ibèric d'Amposta.
- Pel que fa a l'antecedent ibèric de Tortosa, els materials ceràmics trobats en superfície ens permeten situar-lo al turó de Sant Joan, a l'àrea després ocupada pel castell de la Suda. No podem donar una cronologia concreta per aquest assentament, que probablement degué ésser (almenys en els moments immediatament anteriors a la conquesta romana) el principal nucli (i potser la capital) de la Ilercavònia. D'altra banda, prop del riu s'han trobat alguns testimonis de sitges ibèriques, relacionables amb aquest poblat.
- La *Dertosa* romana correspon al nucli ubicat entre el turó de Sant Joan i el riu. No s'ha pogut establir el seu origen (en gran part, per causa dels problemes que provoca la capa freàtica, que imepeix excavar els nivells fundacionals a l'àrea propera al riu), però pel context històric podem suposar que fou un nucli promocionat per Juli Cèsar per haver-lo afavorit en la seva lliuita amb Pompeu. Resta per comprovar si la fundació de la ciutat romana correspon a aquest moment, o si és anterior o lleugerament posterior.
- El testimoni de la numismàtica, superats els problemes de datació que comportava la primera emissió de monedes, ens permet assegurar que *Dertosa* era un municipi en època d'August, restant la possibilitat de que ho fos ja en època anterior (Juli Cèsar?). En qualsevol cas, es pot rebutjar definitivament que *Dertosa* hagués tingut mai categoria de colònia.
- La ciutat tingué un important paper geoestratègic, ja que controlava el pas de l'Ebre per la via Augusta i el tràfic fluvial pel riu. Aquesta importància donà pas a la creació d'una important èlit municipal, en la qual destaca una notable implantació dels sevirs augustals, així com la presència de senadors a la ciutat ja des de l'època júlio-clàudia.
- La importància de *Dertosa* es tradueix també en la extensió del seu *territorium*, de límits precisos desconeguts però molt gran, abastant les terres de l'Ebre i part de les comarques adjacents i amb una important penetració al Nord del País Valencià, que el converteix en un dels *territoria* més grans (si no el més gran) d'*Hispania*, cosa

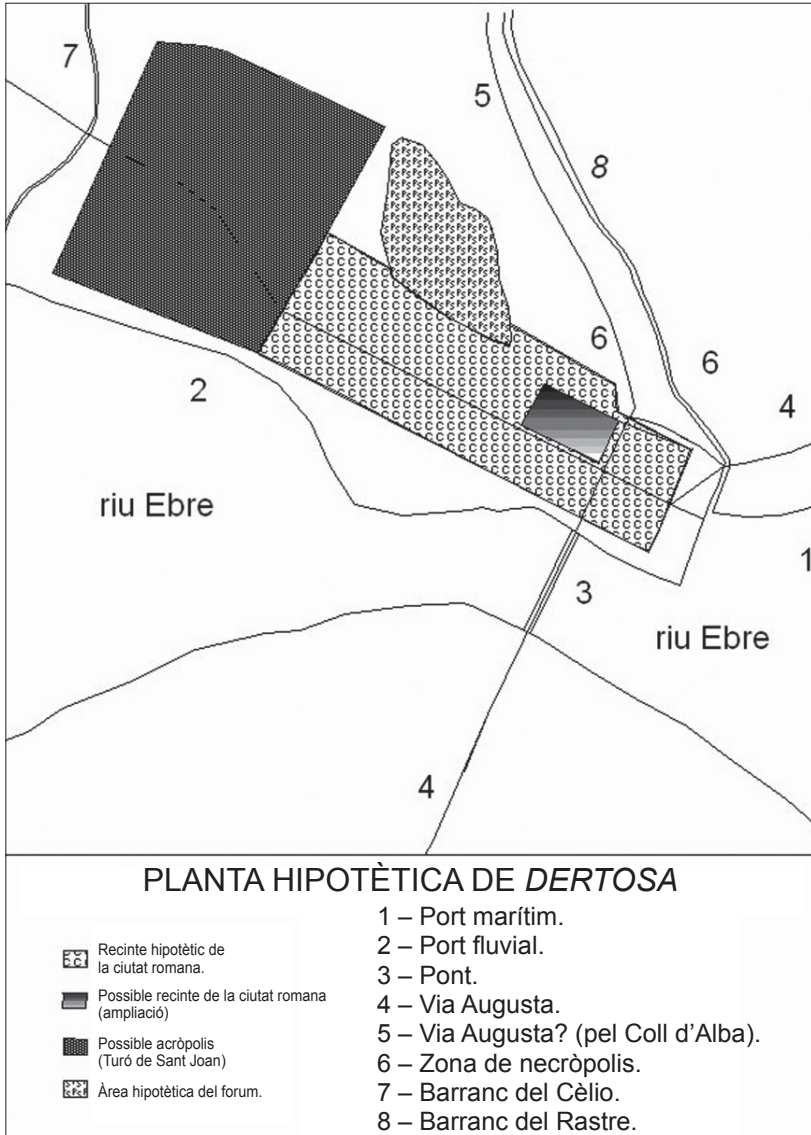
que sembla desproporcionada per una ciutat del seu tamany, però que s'explica per la seva importància geoestratègica (com passa en el cas de *Barcino*).

- Un important element de dinamització econòmica de la ciutat fou l'explotació de les pedres de jaspi de la Cinta o “brocatello”, que es difongué àmpliament a *Hispania* (tant per la costa com Ebre amunt), així com a Itàlia, França i el Nord d'Àfrica, a partir de l'època flàvia.
- La importància de la ciutat durant l'Alt Imperi continuà al llarg de l'Antiguitat Tardana, com ho demostra la implantació d'un bisbat (inicialment doble, arrià i catòlic) almenys des del segle VI, i la implantació del que sembla una àrea sacra amb temples i necròpolis, ubicada al Sud de la ciutat, entre la via Augusta i el port.
- Resta per demostrar la presència de moments de crisi, encara que hi ha indicis de destruccions massa poc caracteritzades amb els coneixements actuals. La possible reducció de la superfície de la ciutat (que podria haver comportat un perímetre inferior en època andalusina) podria ésser un reflex d'això (potser en relació amb la rebel·lió del *tyrannus* Pere l'any 506). En tot cas, la ciutat es va refer, i va seguir essent important.
- Es desconeix gairebé tot sobre la topografia de la ciutat; malgrat tot, podem considerar que *Dertosa* era una ciutat mitjana-petita, d'unes 6-7 hectàrees, amb la possible presència d'àrees suburbials a Nord i Sud, que si considerem que formaven part de la ciutat podrien definir una superfície més gran, d'unes 12 hees., tot i que sembla poc probable.
- El pas de la via Augusta per la ciutat és indubtable, i sembla que travessava el riu Ebre per un pont de pedra. Tanmateix, l'accés a la ciutat procedent de *Tarraco* presenta una dualitat de camins, un procedent del coll d'Alba (més abrupte i amb més tradició en època medieval i moderna) i un altre més planer, procedent de l'Ampolla i l'Aldea, que es pot afirmar que correspon a la via Augusta per la troballa d'un miliari a aquesta darrera població.
- Els testimonis de l'existència d'un port marítim són innegables, correlacionant la referència de Suetoni amb els tipus monetals i les troballes epigràfiques. Malgrat tot, considerem la possibilitat d'una dualitat de ports, un marítim, ubicat al Sud del casc urbà (a

la zona de l'actual plaça d'Alfons XII i voltants) i un fluvial, al barri de Remolins, que encara estava en ús en època medieval. Ambdós ports estarien separats pel pont que corresponia al traçat de la via Augusta.

- La inscripció dedicada a un soldat de la *classis praetoria Ravennatis* creiem que, més que deure's a algun episodi bèl·lic conjuntural (com s'ha suggerit) reflecteix un paper del port marítim de Dertosa dins de l'estructura militar de l'Imperi, que fins ara no s'ha valorat convenientment, i que s'explica per la seva importància com a port marítim i també com a punt de control de la ruta de l'Ebre.

ADDENDUM: Estant en procés d'impressió aquest article, ha trascendit (mitjançant diverses notícies de premsa de juny de 2007) una referència a la troballa d'un mur al final del carrer de Sant Domènec, davant els Reials Col·legis, que inicialment s'havia interpretat com a part d'una muralla romana que es podria datar vers els segles II-I aC. però que en notícies posteriors consta com una fortificació ibèrica de cap al segle IV aC. Si és un mur ibèric podria ser un baluard exterior del poblat situat dalt del turó de la Suda, sense que puguem relacionar-lo amb la muralla romana. No obstant això, si tingués relació amb aquesta darrera ens permetria portar el tancament del recinte murallat més al Nord-est del que hem proposat en aquest treball, abastant una major superfície al peu de la Suda i apropant-se a l'antic esquema que l'arquitecte Joan Abril va proposar en el seu plànol arqueològic de la ciutat l'any 1909. De tota manera, si es confirma la filiació ibèrica del mur, caldria comprovar si pot tenir cap relació o no amb la muralla de la ciutat romana.

Plànol de Dertosa, amb la representació de les àrees hipotètiques d'ubicació del nucli urbà, així com de la situació del pont i les dues àrees portuàries.

BIBLIOGRAFIA

- AAVV 1991: *Saguntum y el mar*. València.
- ABRIL, J. 1905: Trovalla important, *La veu de la comarca*, 28 octubre 1905. Tortosa.
- ABRIL, J. 1909: Plano de Tortosa, *Enciclopedia Universal Espasa Calpe*, veu "Tortosa", vol. 62. Barcelona.
- ABRIL, J. 1931: *Un capítol de la meua actuació a Tortosa*, Imprenta Herald. Tortosa.
- ALFOLDY, G. 1977: *Los Baebii de Saguntum*, Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica, 56.
- ALFOLDY, G. - CLAUS, M. - MAYER, M. (eds.) 1994: *Corpus Inscriptionum Latinarum, II. Pars XIV. Conventus Tarraconensis*, fascicle I. Berlin.
- ALVAREZ, A. - MAYER, M. 1990: Els materials lapidis, a AAVV, *Can Xammar (Mataró, El Maresme). Campanyes d'excavació 1964-68 i 1970. Laietània*, 5, pp. 36-39. Mataró.
- ALVAREZ, A. - MAYER, M. 1998: Aproximació als materials lapidis decoratius presents al jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme). Estudi volumètric i comparatiu, a Mayer, M. - Nolla, J.M. - Pardo, J. (eds.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, pp. 43-49. Barcelona.
- AMELA, L. 2001: Sexto Pompeyo en Hispania, *Florentia Iliberritana*, 12, pp. 11-46. Granada.
- AMICH, N. 2000: *Els sarcòfags romans i paleocristians de Sant Feliu de Girona*. Girona.
- AQUILUÉ, X. 1984: Las reformas augústeas y su repercusión en los asentamientos urbanos del Nordeste Peninsular, *Arqueología Espacial*, 5, pp. 95-113. Teruel.
- ARANEGUI, C. 2004 A: *Sagunto, oppidum, emporio y municipio romano*. Barcelona.
- ARANEGUI, C. 2004 B: El Grau Vell, port d'Arse-Saguntum, a AAVV, *Opulentissima Saguntum*, pp. 85-97. Sagunto.
- ARASA, A. 1984: El medi natural al delta de l'Ebre: geomorfologia, *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. El Baix Ebre i el Montsià*, vol. XIII, Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona.
- ARBEOLA, J. V. 1997: Límits arqueològics a la configuració del delta de l'Ebre a l'antiguitat, *Nous Col·loquis*, I, 9-28, Tortosa.
- ARBEOLA, J. V. 1999: Ciutat de Dertosa, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, pp. 83-84, Barcelona.
- ARBEOLA, J. V. 2000: Dertosa a l'Antiguitat Tardana. Consideracions sobre els espais culturals, *Nous Col·loquis*, IV, pp. 45-72. Tortosa.
- ARBEOLA, J. V. - MUÑOZ, J.H. 1999: Un fragment de sarcòfag romà tardà de Dertosa, *Nous Col·loquis*, III, pp. 41-60. Tortosa.
- ARREDONDO, A. 1984: El delta de l'Ebre: La gènesi, *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. El Baix Ebre i el Montsià*, vol. XIII, Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona.
- BALAGUER, M. - CRUSAFONT, M. 1999: Monedes visigodes encunyades a Dertosa (Tortosa), *Recerca*, 3, pp. 124-125. Tortosa.
- BALIL, A. 1956: Los sarcófagos paleocristianos de Barcelona, *Studi in onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni*, III, pp. 667-687. Milà.
- BARRASSETAS, E. 1993: Plaça d'Alfons XII, Tortosa, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, p. 62. Barcelona.

- BARREDA, A. 1998: La gens Mussidia en las ánforas Pascual 1, *2on Col.loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, pp. 332-340. Badalona.
- BAYERRI, E. 1931-1956: *Historia de Tortosa y su comarca*, 8 vols. Tortosa (concretament vol. IV, 1943, vol. V, 1948, i vol. VI, 1954).
- BELTRÁN, M. - FATÁS, G. 1998: *Historia de Zaragoza, 2. César Augusta, ciudad romana*. Saragossa.
- BERG, B. 1994: Alcestis and Hercules in the Catacomb of Via Latina, *Vigiliae Christianae*, vol. 48, núm. 3, pp. 219-234. Leiden.
- BLASCO, M. - MELIÀ, R. - LORIENTE, A. 1993: C. de Rasquera - C. de l'Hospital, Tortosa, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, p. 60. Barcelona.
- BOVINI, G. 1954: *I sarcofagi paleocristiani della Spagna*. Collezione "Amici delle Catacombe", XXII. Ciutat del Vaticà.
- CABALLOS, A. 1990: *Los senadores hispanorromanos y la romanización de Hispania (siglos I-III), I. Prosopografía*. Écija.
- CAMPO, M. 1984: Tesorillo de denarios romano-republicanos hallado en Catalunya, *Saguntum*, 18, pp. 229-243. València.
- CANAL, J. - CANAL, E. - NOLLA, J.M. - SAGRERA, J. 2003: *Girona, de Carlemany al Feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona.
- CARBONELL, M. - IZQUIERDO, P. 1989-90: El tram de Via Augusta del Perelló (Baix Ebre), *Tribuna d'Arqueologia 1989-90*, pp. 125-134. Barcelona.
- CARRERAS CANDI, F. 1940: *La navegación en el Río Ebro. Notas históricas*, La Hormiga de oro. Barcelona.
- CHRISTOL, M. - PLANA, R. 1997: Els *negotiatores* de Narbona i el vi català, *Faventia*, 19/2, pp. 75-95. Bellaterra - Cerdanyola.
- CLAVERIA, M. 2001: *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus de Esculturas del Imperio romano, vol. I, fasc. I. Murcia.
- CORELL, J. 2002: *Inscripcions romanes del País Valencià. Saguntum i el seu territori*. (2 vols.). València.
- CORELL, J. 2005: *Inscripcions romanes del País Valencià, II. 1. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2. Els mil·liaris del País Valencià*. València.
- CORTÉS, A. 1747: *Historia de la Ciudad de Tortosa y de la Región Illergavonia que comprendia lo que hoy contiene su Obispado* (manuscrit dipositat a la Real Academia de la Historia, Madrid).
- CURTO *et alii* (Curto, A. - Lorient, A. - Martínez, M. R. - Ros, E.) 1984-85: Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme l'any 1984 a Tortosa (Baix Ebre), *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*, pp. 115-120. Barcelona.
- DE JUAN, C. 2002: Primera aproximación a la infraestructura portuaria saguntina, *Saguntum*, 34, pp. 115-126. València.
- DEL AMO, M. D. 1979: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*. Tarragona.
- DELBRÜCK, R. 1932: *Antike Porphyrwerke*. Berlin.
- DES BOSCH-PLATEAUX, F. 2005: *Un parti hispanique à Rome? Ascension des élites hispani-*

- ques et pouvoir politique d'Auguste à Hadrien (27 av. J.-C. - 138 ap. J.-C.)*. Casa de Velázquez, Madrid.
- DESPUIG, C. 1557: *Los Col.loquis de la Insigne ciutat de Tortosa*. Tortosa (reed. Barcelona 1981).
- DILOLI, J. 1995: Anàlisi del poblament en època ibèrica del curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre - Montsià), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5, pp. 99-124. Lleida.
- DILOLI, J. 1996: Hibera Iulia Ilercavonia-Dertosa; l'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana, *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 18, pp. 53-68. Tarragona.
- Diloli, J. 1997: El poblament protohistòric al curs inferior de l'Ebre: l'època ibèrica, *Cultura fluvial del Pirineu a la Mediterrània. Actes de les Primeres Jornades d'Estudi de la cultura fluvial Pirineu - Mediterrània. Tortosa, 4 a 6 de novembre de 1994*, pp. 81-91. Col.lecció "Terres de l'Ebre", 5. Calaceit.
- DUPRÉ, N. 1987: Evolution de la ligne de rivage a l'embouchure de l'Ebre (Espagne), *Colloques internationaux C.N.R.S. Déplacements des lignes de rivage en Méditerranée*. Paris.
- ESTEVE, F. 2004: *La via romana de Dertosa i Saguntum*. Castellón.
- FALCONE, R. - LAZZARINI, L. 1998: Note storico-scientifiche sul brocatello di Spagna, a PENSABENE, P. (ed.), *Marmi antichi II. Cave e tecnica di lavorazione, provenienze e distribuzioni*. Studi miscellanei, 31, pp. 87-109. Roma.
- FERNÁNDEZ, D. 1867: *Anales de Tortosa*. Barcelona.
- FERNÁNDEZ, D. 2006: What is De Fisco Barcinonensi about?, *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*. Princeton/Stanford (edició digital).
- FERRER, J.J. 1986: Los límites del *Conventus Iuridicus Tarraconensis* y el problema de Bisgargis, *Estudis Castellonencs*, pp. 275-286. Castelló.
- FERRUA, A. 1962: Le Pitture della Nuova Catacomba di via Latina, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 52, parts 1 and 2, pp. 256-257. London.
- FLÓREZ, E. 1757: *Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España*, vol. I. Madrid.
- GARCÍA BIOSCA, J.E. - GIRALT, J. - LORIENTE, A. - MARTÍNEZ, J. 1998: La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer, a AAVV, *L'Islam a Catalunya*, pp. 137-165. Barcelona.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. 1962-63: Dos problemas de la romanización de Tarragona: las colonias *Tarraco* y *Dertosa*, *Boletín Arqueológico*, LXII-LXIII, núms. 77-84, pp. 3-5. Tarragona.
- GARCÍA I RUPERT, D. 2000: Noves aportacions al procés de romanització del curs baix de l'Ebre; la comarca del Montsià, *Empúries*, 52, pp. 137-172. Barcelona.
- GENERA, M. 1984: Els Ilercavons. El món romà, *Gran Geografia Comarcal de Catalunya, El Baix Ebre i el Montsià*, vol. XIII, Fundació Enciclopèdia Catalana, pp. 49-151. Barcelona.
- GENERA, M. 1985: Estat actual de la recerca sobre Dertosa romana, *Quaderns d'Història Tarraconense*, vol. V, pp.135-144. Tarragona.
- GENERA, M. 1990: Les últimes descobertes en el Pas de l'Ase, *Actes del 8è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, La romanització del Pirineu*, pp.197-201. Puigcerdà.

- GENERA, M. 1992: *L'Ebre final: del paleolític al món romà*, Centre d'Estudis Dertosencs, 37, Tortosa.
- Genera, M. 1993a: Dertosa, una ciutat romana, *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà*, vol. II, p. 171. Tarragona.
- Genera, M. 1993b: Intervencions a Dertosa (1982-1989), *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, pp. 53-59. Barcelona.
- GENERA, M. 1993c: Barrugat, Tortosa, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, pp. 63-188. Barcelona.
- GENERA, M. 1993d: El curso inferior del Ebro: vía de comunicació y contactos durante la romanización, *Actas del XXI Congreso Nacional de Arqueología (Teruel 1991)*, vol. I, pp. 143-154. Zaragoza.
- GENERA, M. 1998: Anàlisi dels trets diferencials dels models d'ocupació i transformació del territori durant l'època romana a l'Ebre final: Dertosa i el seu entorn, *Citerior*, 2, pp. 203-230. Tarragona.
- GENERA, M. 1999: Vil·la de Barrugat, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p.135. Barcelona.
- GENERA, M. 2003: Dertosa: evolució d'una ciutat arran de l'Ebre, *Actas de IV Jornadas de Arqueología Subaquática. Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras*, València 2001, pp. 169-182. València.
- GENERA, M. - ÁLVAREZ, A. - GALINDO, J. 2005: La explotación de Jaspe en época antigua en la ciudad de Dertosa, a PUCHE, O. - AYARZAGÜENA, M. (eds.), *Minería y metalurgia históricas en el Sudoeste europeo*, pp. 257-266. Madrid.
- GENERA, M. - ARBELOA, J. M. V. 1986-87: L'estat actual de la investigació arqueològica sobre la Dertosa romana i la seva àrea d'influència, *Tribuna d'Arqueologia 1986-87*, pp. 81-90. Barcelona.
- GENERA, M. - JÀRREGA, R. 2000: Elements epigràfics sobre *instrumenta domestica* procedents de Dertosa, *Faventia*, 22/1, 49-57, Bellaterra - Cerdanyola.
- GENERA, M. - JÀRREGA, R. 2005: Noves dades sobre els mosaics de la vil·la romana de Barrugat (Bítem, Baix Ebre), *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 27, pp. 111-129. Tarragona.
- GENERA, M. - PÉREZ SUÑÉ, J. M. 2002: Marques sobre *Instrumentum domesticum* de l'abocador de la Costa dels Capellans (Tortosa), *Cornuopia 9. Sylloge Epigraphica Barcinonensis* IV, pp. 67-87.
- GENERA, M. - PONS, J. 1990. Noves dades sobre *Dertosa* romana: una troballa recent a Camp-redó, *8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, pp. 215-219. Puigcerdà.
- GENERA, M.- PREVOSTI, M. 1998: Restes d'un torcular a la partida de la Fontjoana (Vinebre, Ribera d'Ebre), *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Oriental*, pp. 294-301. Badalona.
- GENERA, M. - MAYER, M. - PONS, J. - PREVOSTI, M. 1991: Un vestigi al món romà a la Ribera: l'estela de Vinebre, *Tribuna d'Arqueologia 1989-90*, pp. 135-145. Barcelona.
- GENERA, M. - BRULL, C. - PÉREZ, J.M. - CAMPS, P. - GÓMEZ, A. - RAMS, P. - RIART, F.

- SANT, L. - LLORENÇ, O. 2002: L'establiment de Sant Miquel de Vinebre (Vinebre, Ribera d'Ebre): estudi preliminar de l'estructura de defensa del vessant septentrional, *Ilercavonia. Fulls d'Arqueologia*, 3. *I Jornades d'Arqueologia. Íbers a l'Ebre, recerca i interpretació*. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001, *Ilercavonia*, 3, pp. 251-267. Flix - Tivissa.
- GIL DE FEDERICH, A. 1769: *Reflexiones sobre los diálogos de Despuig*. Tortosa (reed. 1985). Tortosa.
- GNOLI, R. 1971: *Marmora romana*. Roma.
- GRANT, M. 1946: *From Imperium to Auctoritas*. Cambridge.
- GUAL CAMARENA, M. 1967: Peaje fluvial del Ebro (siglo XII), *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VIII, pp. 155-188. Zaragoza.
- HOLO, J. 1999: Algunas observaciones sobre la inscripción trilingüe de Tortosa, *Recerca*, 3, pp. 203-205. Tortosa.
- HÜBNER, E. 1869: *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae*, pp. 535-538. Berlin.
- HÜBNER, E. 1892: *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Supplementum*, Berlin.
- IZQUIERDO, P. 1988-89: Un tram de Via Augusta al Perelló i una proposta de dinamització, *Bulletí Arqueològic*, època V, núms. 10-11, pp. 169-191. Tarragona.
- IZQUIERDO, P. 1990: Liaisons entre navigation maritime et fluviale en Tarraconaise. Les exemples de Les Sorres et Dertosa, *Le commerce maritime romain en Méditerranée Occidentale*, Barcelona, 1988, pp.189-199. Louvain-la-Neuve.
- IZQUIERDO, P. 1993: Un nou centre productor d'àmfores a la vall de l'Ebre: el Mas del Catxorro de Benifallet, *Homenatge a Miquel Tàrradell*, pp. 753-765. Barcelona.
- IZQUIERDO, P. 1996: Los condicionantes de la navegación en la antigüedad: una aproximación al caso de la Provincia Hispania Citerior mediterránea, *I Coloquio de Historia de las Técnicas: construcción naval y navegación*, 1996, pp. 299-306. Santander.
- JÁRREGA, R. 1993a: *Poblamiento y economía en la costa Este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV - VI)*. Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (en microfitxa). Bellaterra.
- JÁRREGA, R. 1993b: El mosaico polícromo con decoración geométrica de círculos intersecantes de la villa romana de Barrugat (Bítem, Tarragona), *Archivo Español de Arqueología*, 66, pp. 275-284. Madrid.
- JÁRREGA, R. 2000: La intervenció política de Juli Cèsar a les comarques de l'Ebre, *XL Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos, Morella*, vol. I, pp. 69-80. Castelló.
- JÁRREGA, R. 2002: Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de Tàrraco. *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Melanges offertes à Bernard Liou* (Rivet, L. -Sciallano, M., eds.), col. "Archéologie et Histoire Romaine", 8, pp. 429-444. Montagnac (França).
- JÁRREGA, R. 2006: L'Antiguitat Tardana al Maresme, *De Constantí a Carlemany. El pas de l'Antiguitat Tardana al món medieval. III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, pp. 27-60. Mataró.
- KAGAN, R. L. 1986: *Ciudades del Siglo de Oro. Las vistas españolas de Anton Van den Wyn-gaerde*, Ed. El Viso, Madrid.

- KOPPEL, E.- RODÀ, I. 1996: Escultura decorativa de la zona nororiental del conventus Tarraconensis, *Actas de la II Reunión sobre escultura romana en Hispania*, p. 135-181. Tarragona.
- LE ROUX, P. 1982: Les sénateurs originaires de la province d'Hispania Citerior au Haute-Empire romain, *Epigrafia e Ordine Senatorio. Atti del Colloquio internazionale della Associazione Internazionale d'Epigraphie Grecque et Latine (Roma, 14-20 maggio 1981)*, vol. II, pp. 439-464. Roma.
- LIZ, J. 1985: *Puentes romanos en el convento jurídico caesaraugustano*. Saragossa.
- LLORENS, M. - AQUILUÉ, X. 2001: *Ilercavonia Dertosa i les seves encunyacions monetàries*. Barcelona.
- LÓPEZ, A. 2005: El cippus amb inscripció llatina, a LÓPEZ, A. - ESTANY, I. - LACUESTA, R. (coords.), *Castell de Castelldefels. Arqueologia, història, art*, pp. 205-207. Monografies, 7. Barcelona.
- LÓPEZ, A. - FIERRO, X. 1990: La época romana en Darró (Vilanova i La Geltrú, Barcelona), *Espacio, tiempo y forma, S.I. Prehistoria y Arqueología*, t. 3, pp. 203-254. Madrid.
- LÓPEZ, J. 2006: Les basíliques del suburbi occidental de *Tarraco*. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós (2 vols). Sèrie *Documenta*, 4. Tarragona.
- MACIAS, J.M. - RAMÓN, E. 1993: La vil·la romana de La Llosa, Cambrils (Baix Camp), *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm.15, pp. 357-373. Tarragona.
- MALDONADO, A. 1972: *El Delta del Ebro. Estudio sedimentológico y estratigráfico*. Barcelona.
- MARINER, S. 1973: *Inscripciones romanas de Barcelona*. Barcelona.
- MARTÍN BUENO, M. 1998: El papel del puerto en el mundo antiguo, *III Jornadas de Arqueología Subacuática. Puertos antiguos y comercio marítimo*, Eds. José Pérez Ballester y Guillermo Pascual Berlanga, pp. 15-19. València.
- MARTÍNEZ, J. 1994: Aproximació a la Tortosa islàmica: l'evidència arqueològica, *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 15, pp. 331-337. Tarragona.
- MARTÍNEZ, J. - MIRÓ, N. 1991-92: Les excavacions arqueològiques a la plaça de Sant Jaume de Tortosa (Baix Ebre), *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, pp. 129-135. Barcelona.
- MARTORELL, F. 1626: *Historia de Tortosa*. Tortosa.
- MARTORELL, F. 1627: *Historia de la antigua Hibera y de la Santa Cinta*. Tortosa.
- MASSÓ, M.J. 1998: Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona, *2on Col.loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, pp. 283-288. Badalona.
- MASSIP, J. 1981: Aproximació a la història del delta de l'Ebre, *Seminari internacional sobre els deltes a la Mediterrània, Comité MaB Espanyol*, pp. 27-41. Barcelona.
- MASSIP, J. 1987: *Un quart de segle del Museu i Arxiu Municipal de Tortosa*. Tortosa.
- Martínez, J. 1994: Aproximació a la Tortosa islàmica: l'evidència arqueològica, *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 15, pp. 331-337. Tarragona.
- MATAMOROS, J. 1932: *La Catedral de Tortosa. Trabajos monográficos acerca de su construcción y de su contenido artístico y religioso*. Tortosa (reimpresió Tortosa, 1996).

- MAYER, M. 1979: Epigraphica Dertosensia, *Actes du VII Congrès International d'Épigraphie Grecque et Romaine* (Constanza 1977), pp. 410-412. Bucarest - París.
- MAYER, M. - RODÀ, I. 1985: Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de *Dertosa*, *XVII Congreso Nacional de Arqueología*, Logroño, 1983, pp. 701-737. Zaragoza.
- MAYER, M. - RODÀ, I. 1986: L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió: darreres novetats, *Fonaments*, 5, pp. 167-172. Barcelona.
- MAYER, M. - RODÀ, I. 1991: El comercio del mármol en el Mediterráneo y su reflejo en la ciudad romana de Sagunt, a AAVV, *Saguntum y el mar*, pp. 37-45. València.
- MIRAVALL, R. 1984: Intervenció arqueològica al sòl del Patronat de Tortosa, *Quaderns d'Història Tarraconense*, V, pp. 207-222. Tarragona.
- MIRAVALL, R. 1986: *Necròpolis, sepultures, inhumacions a Tortosa*, cooperativa gràfica Dertonense ed. Tortosa.
- MIRAVALL, R. 1988: *Tortosa, any zero*, Dertosa, coop. Gràf. Dertosense, ed. Tortosa.
- MIRAVALL, R. 1999: *Madina Turtuxa. Introducció a la Tortosa islàmica*, Tortosa.
- MIRAVALL, R. 2004: *Tortosa. La ciutat pas a pas*. Tortosa.
- MIRAVALL, V. 1641: *Tortosa, ciutat fidelíssima y exemplar*. Madrid.
- MIRET, J. 1904: La carta de franquicias otorgadas por el conde de Barcelona a los judíos de Tortosa, *Homenaje a D. Francisco Codera*, pp. 199-205. Saragossa.
- MORAN, J. 1999: Notes sobre la Tortosa visigòtica, *Recerca*, 3, pp. 115-123. Tortosa.
- MUNOZ, H. 1997: La indústria del jaspi de Tortosa a l'edat moderna, *Nous Col.loquis*, I, pp. 33-55. Tortosa.
- NOGUERA, J. 1998: L'evolució del poblament a la Foia de Móra (Ribera d'Ebre, Tarragona) des del Bronze Final fins a l'època romana, *Citerior*, 2. *L'arqueologia del territori. Anàlisi dels models d'ocupació i transformació del medi a l'Antiguitat a la Catalunya meridional i àrees lindants*, pp. 97-127. Tarragona.
- NOGUERA, J. 1999: Estudi diacrònic de la Cubeta de Móra (Ribera d'Ebre, Tarragona) des d'època tardorepublicana a l'antiguitat tardana, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, pp. 267-286. Castelló.
- NOLLA, J.M. - PADRÓ, J. - SANMARTÍ, E. 1980: Exploració preliminar del forn d'amfores de Tivissa (Ribera d'Ebre), *Cypsela*, III, pp. 193-218. Girona.
- O'CALLAGHAN, R. 1886: *Anales de Tortosa e Historia de la Santa Cinta*. Tortosa.
- O'CALLAGHAN, R. 1887: *Anales de Tortosa*, vol. II. Tortosa (reimpresió Tortosa, 1994).
- O'CALLAGHAN, R. 1895: *Apéndices a los Anales de Tortosa*. Tortosa (reimpresió Tortosa, 1994).
- O'CALLAGHAN, R. 1896: *Episcopologio de la Santa Iglesia de Tortosa*. Tortosa.
- OLESTI, O - CARRERAS, C. - BERNI, P. 2005: La "gens Licinia" y el Nordeste peninsular: una aproximación al estudio de las formas de propiedad y de gestión de un rico patrimonio familiar, *Archivo Español de Arqueología*, 78, pp.167-188. Madrid.
- OLIVER, B. 1876: *Historia del Derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia. Código de las Costumbres de Tortosa*. Madrid (reimpresió Tortosa, 1995).
- PALLARÈS, R. - GRACIA, F. - MUNILLA, G. 1996: El desarrollo del comercio del vino en el curso inferior del Ebro entre los siglos IV a.C. y III d.C., *I Col.loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrà*

- ni Occidental*, pp. 17-31. Badalona.
- PALOL, P. DE 1967: *Arqueología cristiana de la España romana*. Madrid - Valladolid.
- PENA, M. J. 1989: Avieno y las costas de Cataluña y Levante I. *Tyrichae: Typiká*, “¿la tiria?”, *Faventia*, 11, 2, pp. 9-21. Bellaterra - Cerdanyola.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. 1995: Sobre la ceca de Iltirkesken y su posible ubicación en el Bajo Ebro, *Verdolay*, 7, pp. 321-325. Múrcia.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. 1996: Las cecas catalanas y la organización territorial romano-republicana, *Archivo Español de Arqueología*, 69, pp. 37-56. Madrid.
- PÉREZ VILATELA, L. 1994: Antiguas ciudades del maestrazgo castellonense: Onussa y Tyrichae, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, pp. 221-234. Castelló.
- PONS, J. 1976: *Estudio de la estructura social de Dertosa y Aeso en el Alto Imperio a través de la epigrafía*, Tesis de licenciatura, Universidad de Barcelona. [Inèdita]
- PONS, J. 1977: Algunas consideraciones teóricas sobre el sevirato como indicador de dinamismo socio-económico, *Memorias de Historia Antigua*, I, pp. 215-219. Oviedo.
- PONS, J. 1994: *Territori i societat romana a Catalunya*, ed. 62, Barcelona.
- PREVOSTI, M. 1981: *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró.
- PRICE, J. 1981: *Roman Glass in Spain: a catalogue of glasses found at the Roman towns of Tarragona, Mérida, Italica, and Carmona, with a discussion of the vessel forms from these towns and other Roman sites in Spain*. Boston Spa, Wetherby.
- PUIG I CADAVALCH, J. - FALGUERA, A. DE - GODAY, J. 1909: *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I. Barcelona (ed. Facsímil Barcelona, 1983).
- REVILLA, V. 1993: *Producció ceràmica y economia rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*. Col·lecció Instrumenta vol. 1. Barcelona.
- REVILLA, V. 1998: La villa de Casa Blanca (Tortosa, Tarragona): evolución y arquitectura de un asentamiento rural de los siglos I al V d.C., *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, pp. 395-416. Castelló.
- REVILLA, V. 2003: *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*. Tarragona.
- RIPOLLÉS, A. 1999: *Tortosa monumental*. Catedral. Tortosa.
- RIPOLLÉS, P.P. - LLORENS, M. DEL M. 2002: *Arse - Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*. Sagunto.
- RODÀ, I. 1993: Los materiales de construcción en Hispania, *Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, vol. I, pp. 323-334. Tarragona.
- RODÀ, I. 1998: La explotación de las canteras en Hispania, en AAVV, *En el año de Trajano. Hispania, el legado de Roma*, pp. 113-118. Zaragoza.
- RODRÍGUEZ ÁLVAREZ, R. et alii 1994: *El acueducto romano de Caesaraugusta*. Madrid.
- ROLDÁN, J.M. 1975: *Itineria hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Madrid.
- SANCHO, L. 1981: *El convento Jurídico Caesaraugustano*. Temas aragoneses, 36. Saragossa.
- SANMARTÍ, E. 1991: Una carta comercial hallada en Emporion, a AAVV, *Saguntum y el mar*, pp. 18-18. Valencia.
- SANTIAGO, R.A. - SANMARTÍ, E. 1988: Notes additionelles sur la lettre sur plomb

- d'Emporion, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 72, pp. 100-102. Bonn.
- SOMOZA, L. - BARNOLAS, A. - ARASA, A. - MAESTRO, A. - REES, J.G. - HERNÁNDEZ-MOLINA, F.J. *et alii* 1998: Architectural stacking patterns of the Ebro delta controlled by Holocene high-frequency eustatic fluctuations, delta-lobe switching and subsidence processes, *Sedimentary Geology*, 117, pp. 11-32. Ed. Elsevier.
- SOTOMAYOR, M. 1975: *Sarcófagos romano-cristianos de España: estudio iconográfico*. Granada.
- TARRADELL, M. 1978a: Las ciudades romanas en el Este de Hispania, *Symposium de ciudades augústeas*, pp. 289-313. Zaragoza.
- TARRADELL, M. 1978b: *Les ciutats romanes als Països Catalans*. Reial Acadèmia de Bones Lletres. Barcelona.
- TARRATS, F. - MACÍAS, J.M. - RAMON, E. - REMOLÀ, J.A. 1998: Excavacions a l'àrea residencial de la vil.la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), *Empúries*, pp. 197-225. Barcelona.
- TCHERNIA, A. 1979: L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque "Sex. Domiti", *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, pp. 973-979. Roma.
- TED'A 1989: El foro provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia, *Archivo Español de Arqueología*, 62, pp. 141-191. Madrid.
- TREMOLEDA, J. 1998: Publius Usulenus Veiento. Un magistrat narbonès amb propietats al nord de la Tarraconense, *XI Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Comerç i vies de comunicació (1000 aC - 700 dC)*, Puigcerdà 1997, pp. 231-241. Puigcerdà.
- TREMOLEDA, J. 2005: Un nou inversor itàlic en la viticultura de la *Tarraconensis*: Publi Baebi Tuticà, *Pyrenae*, 36 [2], pp. 115-140. Barcelona.
- URV, ÀREA D'HISTÒRIA AANIGA 2005: Dades històric-arqueològiques sobre l'evolució urbana de la ciutat de Tortosa des de la seva fundació fins als nostres dies, *Pla Integral del Casc Antic de Tortosa, Anexos*, pp. 12-39. Ajuntament de Tortosa (edició electrònica).
- VERGÉS, R. 1909: *Espumes de la llar*. Tortosa.
- VILLALBÍ, M. M. - MONTAÑÉS, M.C. - FORCADELL, A. 2002: El poblat del Castell d'amposta (Montsià). Un hàbitat fortificat a la desembocadura de l'Ebre, *Ilercavonia. Fulls d'Arqueologia*, 3. *I Jornades d'Arqueologia. Íbers a l'Ebre, recerca i interpretació*. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001, *Ilercavonia*, 3, pp.159-169. Flix - Tivissa.
- VILLARONGA, L. 1979: *Numismàtica antiga de Hispania*. Barcelona.
- VILELLA, F. 1995: El movimiento comercial del puerto de Tortosa, según los libros de lleuda del s. XV, *Recerca*, 93, pp. 73-88. Tortosa.
- VIRGILI, A. 1997: *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*. Barcelona.
- VIVES, A. 1926: La moneda hispànica. Madrid.
- WILPERT, G. 1929-36: *I sarcófaghi cristiani antichi*. Ciutat del Vaticà (5 vols).